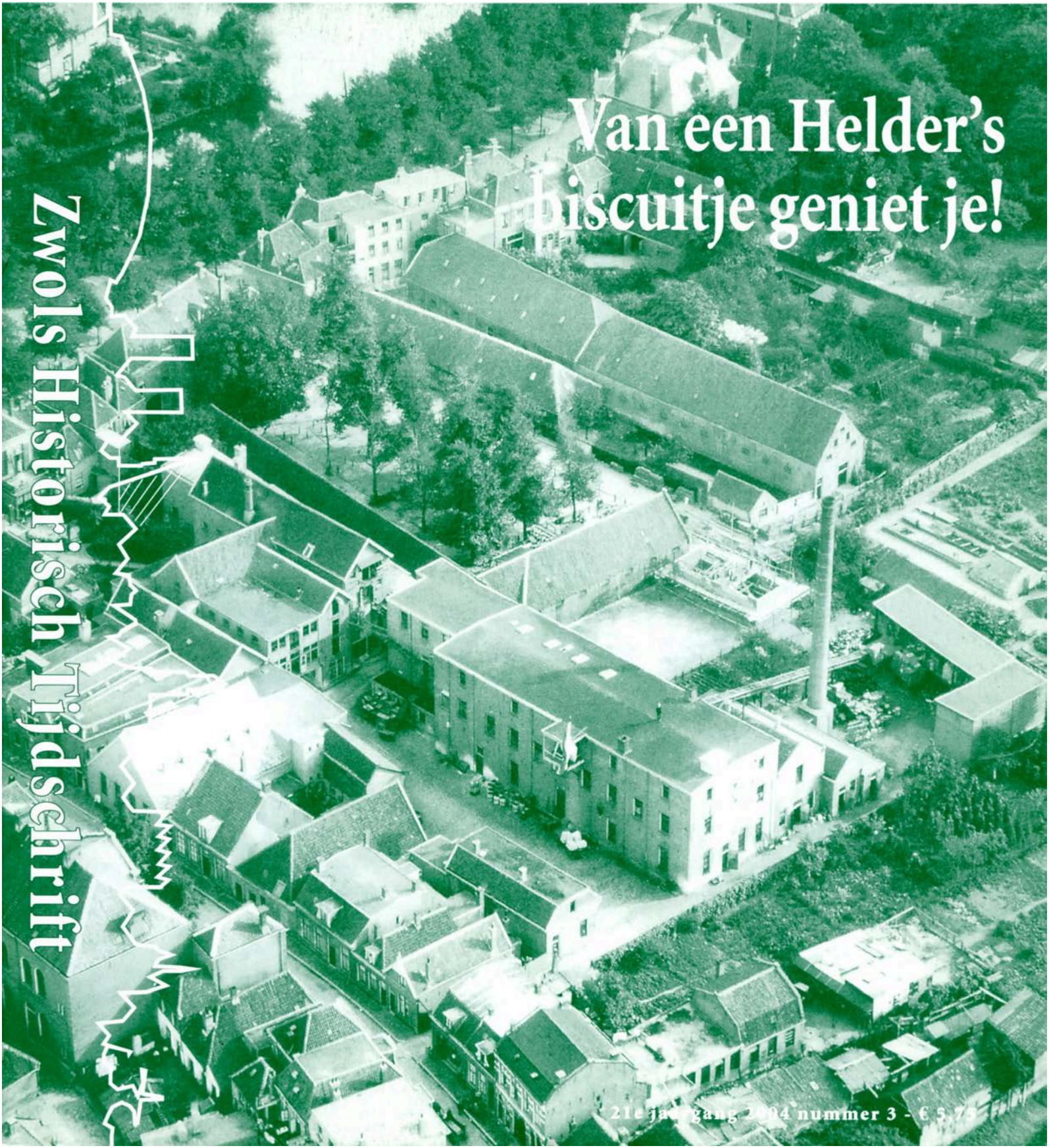

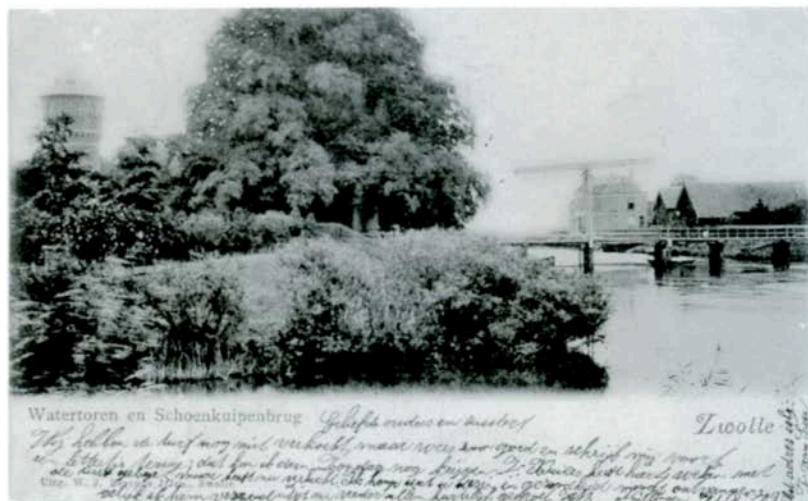

Van een Helder's
biscuitje geniet je!

Zwols Historisch Tijdschrift

Annèt Bootsma-
van Hulten en
Wim Huijsmans

Groeten uit Zwolle

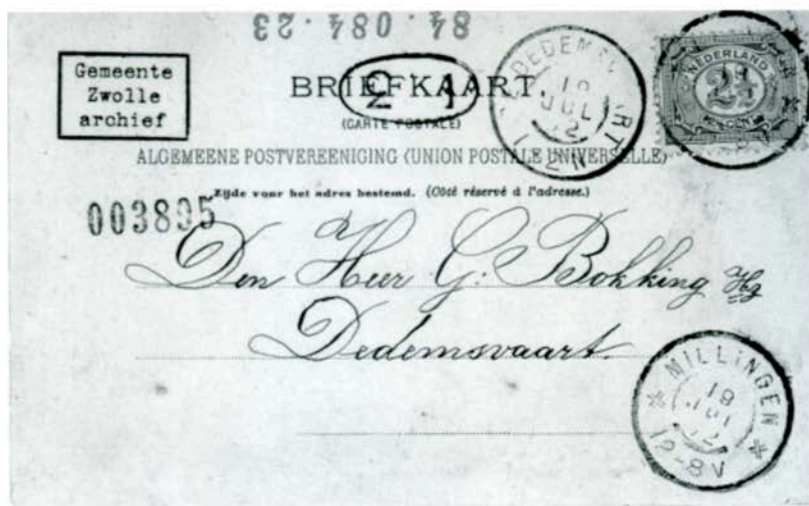

Watertoren en Schoenkuipenbrug
Poststempel 19 juli 1902

'Geliefde ouders en Zuster! Wij hebben de turf nog niet verkocht, maar wees zoo goed en schrijf mij voorts een lettertje terug; dat kan ik dan Zondag nog krijgen. Z. Kuiers heeft hier 4 weken met de turf gelegen, maar heeft nu verkocht. Ik hoop dat u dezen in gezondheid moogt ontvangen, gelijk ik hem verzend. Zijt nu verder allen hartelijk gegroet. ZB, Millingen 7/18 '02. Het adres is bij J. van Lier'.

Deze foto, met links de watertoren en rechts de Schoenkuipenbrug, is waarschijnlijk gemaakt vanaf de Badhuiswal. Onder de Schoenkuipenbrug stroomt de Nieuwe Wetering/Almelose Kanaal de stadsgracht in. Rond 1840 werd het Overijssels Kanaal gegraven, dat aansloot op de Nieuwe Wetering. Vanwege de veerboot op Almelo werd in Zwolle het laatste stuk van de Wetering het Almelose Kanaal genoemd.

In 1848 werd besloten het terrein bij de Schoenkuipenbrug, gunstig gelegen tussen de Nieuwe Vecht en Wetering, geschikt te maken voor het laden en lossen van turf. Gehoopt werd dat Zwolle zich zou ontwikkelen tot een belangrijke stapelplaats voor turf. Die hoop is nooit uitgekomen. In plaats daarvan vond de stedelijke schutterij op de Turfmarkt de ruimte om te exerceren, gebruikten sportverenigingen het terrein en werden er circussen en volksfeesten gehouden. Omstreeks 1920 stonden er enige tijd noodwoningen. De ophaalbrug werd in 1907 vervangen door de huidige draaibrug. Het is één van de twee nu nog bestaande draaibruggen in Overijssel en de enige in Zwolle. De draaibrug werd vervaardigd door de bekende Zwolse firma N.V. Wispelweij & Co. De neogotische watertoren dateerde uit 1892.

(Collectie HCO)

Redactioneel

Inhoud

De klassieke mythologie kent een verhaal over een affaire die Aphrodite, godin van de liefde, had met Ares, god van de oorlog. Aphrodite bedroog haar echtgenoot Hephaistos. Deze werd getipt door de zonnegod Helios. Hephaistos maakte een groot net dat hij alleen kon openen en ving vervolgens het liefdespaar op hun bed. De andere goden werden uitgenodigd om dit beschamende tafereel te komen bekijken. Vooral de mannelijke goden barstten los in een homerisch gelach. Het verhaal is ontelbare keren afgebeeld in de westerse kunstgeschiedenis.

Oorlog en liefde staan in dit nummer centraal. De oorlog in het artikel van Wil Cornelissen over de wijze waarop de Zwolsche Biscuitsfabriek voorheen Helder & Co door de Tweede Wereldoorlog kwam. De liefde, of op zijn minst het lichamelijke deel daarvan, komt aan bod in het artikel van Jean Streng en de reactie daarop van Lydie van Dijk. Zij houden zich bezig met de intrigerende vraag wat de betekenis zou kunnen zijn van een zeventiende-eeuws houten voorwerp dat de vorm heeft van een natuurgetrouwe weergave van een mannelijk geslachtsorgaan.

Een wat andere uitingsvorm van de liefde, het huwelijk, wordt door Margriet Noordman opgevoerd. Zij vestigt de aandacht op een belangrijk project van het Historisch Centrum Overijssel, de digitalisering van meer dan een eeuw aan Zwolse huwelijksakten. In het artikel van Jeanine Otten tenslotte, komen oorlog en liefde bij elkaar. Tijdens de Eerste Wereldoorlog schrijft een Belgisch officier, geïnterneerd in het kamp Harderwijk, een briefje met een foto aan zijn Zwolse 'lieve kleine Mieni'.

Groeten uit Zwolle

Annèt Bootsma- van Hulten
en Wim Huijsmans

Van een Helder's biscuitje geniet je!

*Verzet en deportatie in de Zwolse
Hoogstraat* Wil Cornelissen

Godemiche Jean Streng

Speeltje of voorbehoedsmiddel?

Lydie van Dijk

111 jaar huwelijken in Zwolle en Zwollerkerspel *Project digitalisering*

Zwolse huwelijksakten Margriet Noordman

Brief van een gevluchte Belgische officier aan een Zwols meisje, 16 februari 1915

Jeanine Otten

Mededelingen

Auteurs

90

92

109

112

113

117

121

122

Omslag: Het complex van De Zwolsche Biscuitsfabriek voorheen E. Helder & Co, gelegen tussen de Hoogstraat en de Beestenmarkt, tegenwoordig Harm Smeengekade, 1925. (Uit: 'Oud Zwolle vanuit de lucht')

Van een Helder's biscuitje geniet je!

Verzet en deportatie in de Zwolse Hoogstraat

Wil Cornelissen

Hoe kwam de bekende NV Zwolsche Biscuitsfabriek voorheen E. Helder & Co de Tweede Wereldoorlog door? Destijds één van de grote bedrijven in Zwolle, met meer dan 200 werknemers en gevestigd aan de Hoogstraat.

Aan de hand van een vlak na de oorlog, in 1945 en 1946, geschreven verslag kon nagegaan worden hoe Helder & Co de jaren 1940-1945 beleefde. Dit bijna zestig pagina's tellende document werd indertijd opgesteld aan de hand van aantekeningen, notulen, correspondentie en herinneringen van de toenmalige directeur J. Holshuijsen en

andere direct betrokkenen. Het onderstaande is een neerslag van dit document.*

1939

Komt de inval van de Duitsers in mei 1940 voor het bedrijf, en vooral voor de directie, totaal onverwacht? Het zal voor hen zo zijn geweest als voor de meeste Nederlanders: men veronderstelt dat Nederland wel weer neutraal zal blijven, zoals dat ook in de Eerste Wereldoorlog het geval was, maar men neemt na de inval in Polen begin september toch enkele maatregelen. Bij Helder uit zich dat in de aankoop van extra grondstoffen, al moet daarvoor wel een lening worden gesloten. Verder wordt aan de vrijmetselaarsloge Fides Mutua, waarvan directeur Holshuijsen lid is, aangeboden de bibliotheek, notulen en historische bescheiden in de fabriek te verbergen. Hoewel dit aanbod sterk wordt ondersteund door de logeleden D. Coenradi (drukker op het Eiland) en ir. A. Citroen (ingenieur bij de IJsselcentrale), wordt er toch geen gebruik van gemaakt.

1940

Op 10 mei vallen de Duitse troepen ons land binnen. 'Op de dag van de inval heeft ons bedrijf niet gewerkt', zo lees ik. Wel is men in grote onzekerheid omtrent het lot van twee personeelsleden die in militaire dienst zijn. Ook vraagt men zich af hoe het is met de vertegenwoordiger Van Bommel die in Rotterdam woont. Hij blijkt er na het bombardement goed van afgekomen te zijn. Maar bij de vroegere kantoorbediende van het Rotterdamse depot mejuffrouw T. Lourens is huis en huisraad geheel vernietigd. Voor haar wordt er direct een inzameling van goederen gehouden.

De bedrijfschef, de heer August Timm, is een Rijksduitser. Hij uit op de dag van de capitulatie tegenover de directeur zijn leedwezen over het-

Jacobus Holshuijsen (Amsterdam 1899-Zwolle 1968) was van 1928 tot de liquidatie in 1956 directeur van de Zwolsche Biscuitsfabriek voorheen E. Helder & Co. Holshuijsen had hart voor zijn personeel. Dankzij hem werd er in 1936 ondermeer een reisvereniging voor het personeel opgericht en in 1938 een sport- en ontspanningsclub. In 1939 stichtte hij een pensioenfonds voor het personeel. Ook tijdens de moeilijke oorlogsjaren had hij veel oog voor de noden van zijn mensen.

Holshuijsen was een gezien man in Zwolle. Hij maakte deel uit van vele besturen van ondernemers- en

brancheorganisaties. Zijn naam valt terug te vinden in het bestuur van de Kamer van Koophandel, maar ook van diverse plaatselijke en provinciale comités. Op zijn vele reizen naar het buitenland vormde hij een soort onbezoldigd ambassadeur van Zwolle. Hij legde onder meer de basis voor de komst in 1963 naar Zwolle van het Amerikaanse specialistische zuivelbedrijf M & R Laboratoria, het huidige Abbott Laboratories.

(Particuliere collectie)

geen Duitsland Nederland heeft aangedaan en biedt aan om het bedrijf in elk opzicht te helpen. Zijn houding tijdens de oorlogsjaren zal van groot belang blijken te zijn.

Er worden door de directeur en de bedrijfschef enkele maatregelen genomen. Onder meer dat houdbare grondstoffen zoals suiker, kolen, kruiden en reukstoffen zullen worden verborgen. Men zal weigeren om producten aan de vijand te leveren. Merken, die een Franse of Engelse naam dragen, zullen nog normaal worden geproduceerd. Ook wordt besloten door te gaan met het bakken van rituele biscuits, volgens voorschriften van het Opperrabbinaat, terwijl (na enige discussie) men ook zal doorgaan met het maken van biscuitjes waarop de beeltenis van de koningin staat. De heer Timm wijst op de mogelijkheid van de vordering van producten door de Duitse bezetter. Timm heeft in België ervaring opgedaan tijdens de Eerste Wereldoorlog, hij deed toen dienst in het Duitse leger.

De heer J.J. Jorna, die officieel te boek staat als 'agent van Reinders Oliefabrieken en de N.V. Zwolsche Biscuitsfabriek', is tijdens de inval in militaire dienst. Hij deelt op 24 mei aan de directeur van Helder mee dat hij een eed heeft gezworen met enkele collega-militairen om de strijd voort te zetten. Hij krijgt alle steun toegezegd.

De houding tegenover Timm als Rijksduitser blijft in het begin van de bezetting nog wel eens weifelend. Is hij wel volledig te vertrouwen? Maar als hij zich geheel aan de 'goede' kant schaart zal men hem wellicht tegen de Duitsers moeten beschermen.

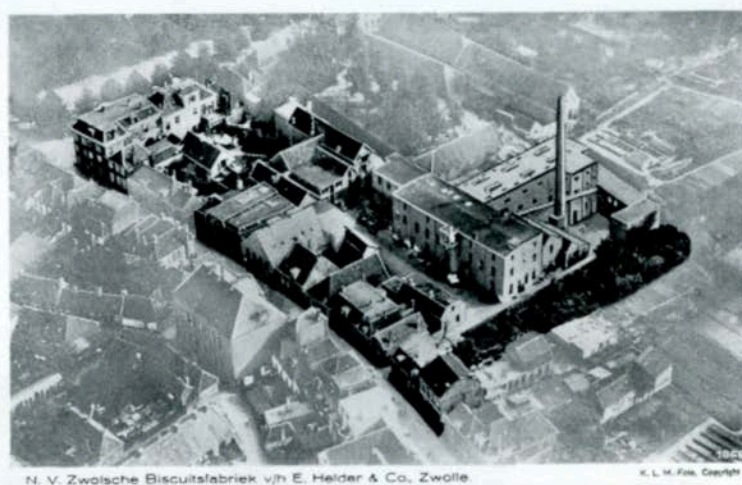
Onder het personeel zijn enkele NSB-ers en Duitsgezinden. Zo neemt op 10 augustus assistent-deegmaker T. Westendorp ontslag om vrijwillig in Duitsland te gaan werken.

Het verbergen van grondstoffen, waarbij toch enkele personeelsleden zullen moeten helpen, zal zoveel mogelijk op zaterdagmiddagen plaatsvinden. Er zal weinig ruchtbaarheid gegeven worden aan de geheime bergplaatsen 'welke wij deugdelijk camouflerden.' Slechts enkele arbeiders zijn er zodoende van op de hoogte.

In juli wordt de rijvergunning van de directeur

De Zwolsche Biscuitsfabriek E. Helder & Co werd in 1893 opgericht. De kernactiviteit bestond uit de machinematige productie van meelkoekjes of kaakjes. De oprichter, de Groninger bakker E. Helder, installeerde aan het eind van de negentiende eeuw al een kettingoven, waardoor de koekjes aan de lopende band gebakken konden worden. Het bedrijf floreerde, mede dankzij de export naar Oost- en West-Indië. Helder & Co was gevestigd aan de Hoogstraat midden in de Kamperpoort. In het fabriekscomplex, dat een oppervlakte besloeg van 4.000 vierkante meter, werkten in 1914 al meer dan tweehonderd mensen. De biscuitfabriek vormde daarmee een van de belangrijkste werkgevers in Zwolle. Er stonden destijds vier elektrische ovens, die werkten op door de firma zelf opgewekte stroom. Bij Helder werkten veel meisjes. De koekjes moesten namelijk handmatig in blikken verpakt worden en dat vergde vrouwelijke handigheid, want de biscuits waren erg vatbaar voor breuk. De slogan 'Van een Helder's biscuitje geniet je' werd een begrip.

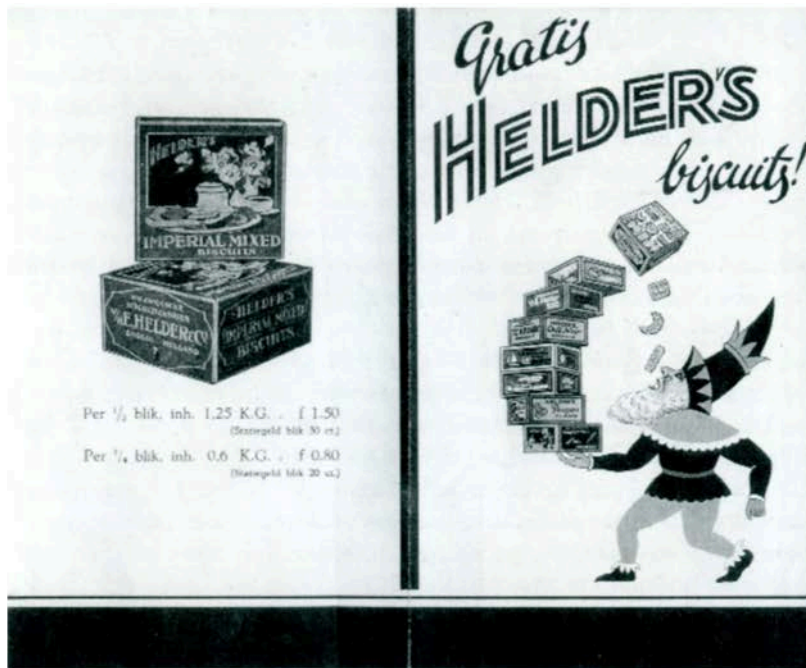
Na de oorlog ging het echter achteruit met het bedrijf. Het eenvoudige kaakje raakte uit de gratie, de consument wilde meer luxe. Door stijgende lonen en afnemende opbrengsten waren de noodzakelijke investeringen echter niet meer haalbaar. Op 5 juni 1956 werd het bedrijf geliquideerd.

Het gehele complex van De Zwolsche Biscuitsfabriek voorheen E. Helder & Co, gelegen tussen de Hoogstraat en de Beestenmarkt, tegenwoordig Harm Smeengekade. (Particuliere collectie)

ingetrokken. Hij weigert daarover te protesteren 'en gaat dan liever per spoor.'

Er vindt overleg plaats met de politiedeskundige C.J. van Ledden Hulsebosch, die bekendheid geniet als onderzoeker van dodelijke slachtoffers.

Gratis
HELDER'S
biscuits!

Per $\frac{1}{2}$ blik, inh. 1,25 K.G. . f 1.50
(Staatgeld blik 30 ct.)

Per $\frac{1}{4}$ blik, inh. 0,6 K.G. . f 0.80
(Staatgeld blik 20 ct.)

Reclamefolder voor Helder's Kabouter-biscuitje. 'Voedzaam en...niet duur!'
(Collectie HCO)

FORMULIER

Aan de N.V. Zwolse Biscuitfabriek
v/b E. Helder & Co.
Depôt Amsterdam, Prinsengracht 462.

Mene. Heeren.

Hierbij doe ik U toekomen een Kabouter-biscuitje
met 2 Kabouters.

Dit werd gekocht bij: _____

Adres: _____

B. verzoek U mij de verrassing wel te willen overhandigen.

Hooftachtend,

(naam) _____

(adres) _____

N.B. Biscuits die gekocht of bezocht zijn, worden niet
aan de N.V. Zwolse Biscuitfabriek teruggegeven. U gelieve 20 cts. voor staatgeld van een blik bij
te voegen, welk bedrag bij inlevering van het ledige ont-
schotde blik wordt terugbetaald.

Wie een Helder's Kabouter-biscuitje
vindt, dat op de voorzijde (in afwijking van een
twee Kabouter-figuren versuimt, gelieve dit biscuitje
onbewaardigd te bezorgen bij de N.V. Zwolse
Biscuitfabriek v/b E. Helder & Co., Depôt Amsterdam,
Prinsengracht 462, vergezeld van het hierbij afge-
druckte formulier, nauwkeurig ingevuld. Er volgt dan
een aardige verrassing, die U zoo mogelijk direct in
ontvangst kunt nemen.

U VRAAGT ZICH AF: hoe bestaat de mogelij-
heid een dergelijk, van twee Kabouter-figuren voor-
zien biscuitje en daarmee die verrassing, maching
te worden?

WEL... HEEL EENVOUDIG! U koopt bij dien
winkelier, waar U onze Kabouter-streken op het
etaleage-raam niet aangebracht, een $\frac{1}{4}$ pond Kabouter-
biscuits en zoekt of er een biscuitje met 2 Kabouters
bij is. Er gaan $\pm$ 105 van die lekkere Helder's
Kabouter-biscuits in 1 pond. Probeer U te maar
eens. Ze zijn voedzaam en...

NIET DUUR!

Met hem wordt gesproken over de conservering van vetten. Hij adviseert een bepaalde vermenging daarvan met andere grondstoffen, zodat het dan niet meer als vet kan worden gekwalificeerd.

De chocolade voor het overtrekken van biscuits wordt onder het personeel verdeeld. Dat is maar goed ook, want kort daarop komt het bevel dat de nog voorradige chocolade aan de leverancier moet worden teruggeleverd.

De heer Timm krijgt een oproep om in (Duitse) militaire dienst te gaan. Voorlopig krijgt hij echter uitstel omdat hij in een levensmiddelenbedrijf werkt. Hij heeft aangekondigd dat hij, als hij wel in dienst moet, zal gaan deserteren. De bedrijfsleiding heeft al afgesproken dan voor zijn gezin te zullen zorgen. Timm zal toch spoedig een nieuwe oproep kunnen verwachten. Alleen als men in een 'Kriegswichtig' bedrijf werkt, kan men vrijstelling krijgen. Maar om 'Kriegswichtig' te worden, moet men orders voor de Duitse Wehrmacht uitvoeren. Problemen genoeg...

Op de personeelsavond in de Buitensociëteit verschijnt onverwacht een Duitse militair. De directeur verzoekt hem te verdwijnen, hetgeen de man weigert. Als Timm zich er mee bemoeit verlaat de Feldwebel toch de zaal en kan de voorstelling doorgaan.

Het enige paard dat het bedrijf heeft, wordt gevorderd. Dankzij bemiddeling van burgemeester Van Karnebeek kan het dier blijven.

1941

De directeur hekelt in zijn nieuwjaarstoespraak het feit dat enkele vrouwelijke personeelsleden contact hebben met Duitse militairen. Dit is gewaagd, omdat bekend is dat de chef van de Hema in Dordrecht tot drie jaar gevangenisstraf is veroordeeld omdat hij de omgang van zijn personeel met Duitse militairen heeft verboden.

In januari zorgen felle vorst en de verbroken verbinding over de IJssel er voor dat vrouwelijk personeel uit Hattum en Wezep niet naar Zwolle kan komen. Ruim twintig meisjes worden dan, met toezicht, ondergebracht in een leegstaande woning aan de Harm Smeengekade.

In maart komt de Sicherheitspolizei en eist een gesprek met Holshuijsen. De Duitsers hebben

Het voltallige personeel op de binnenplaats van de fabriek, jaren twintig. (Collectie Veilinghuis 'De Voorstraat')

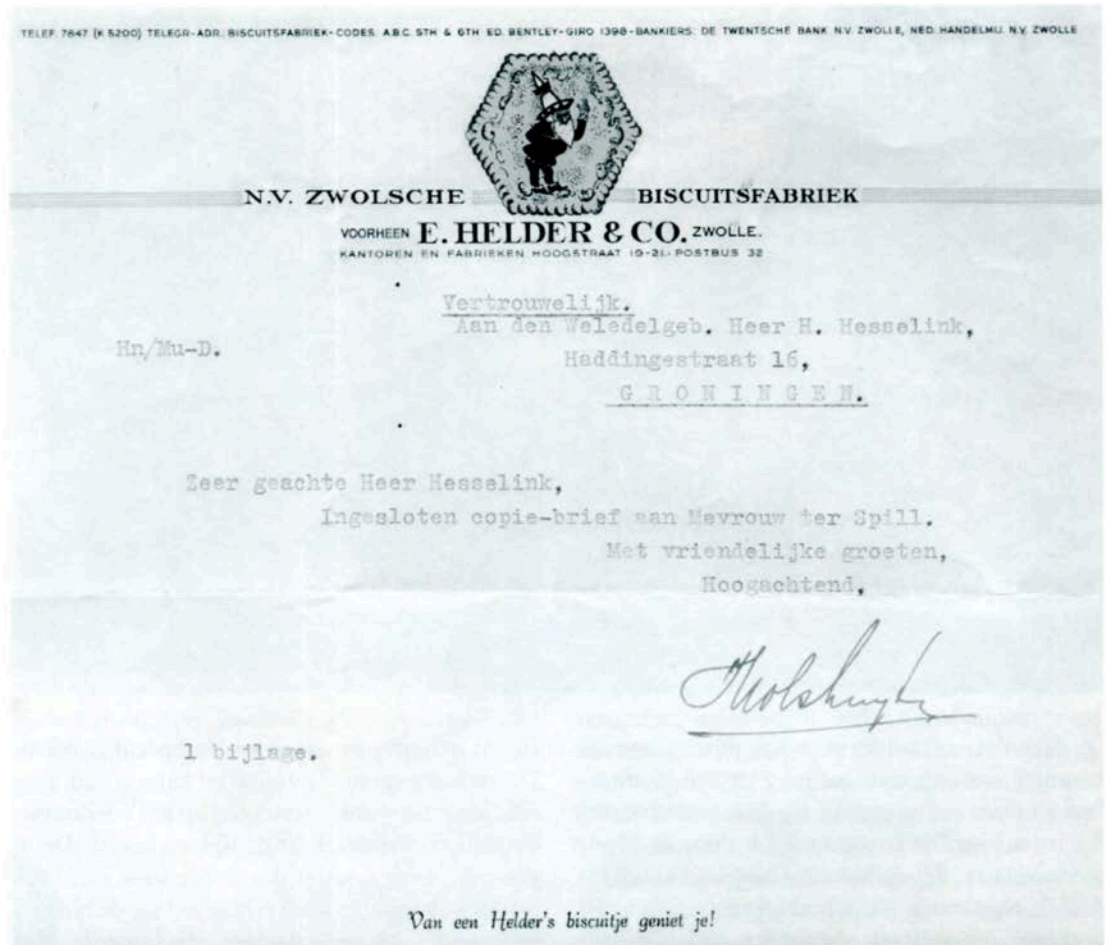
ontdekt dat er koekjes met het portret van de koningin worden vervaardigd. Dat wordt uitgelegd als Oranjepropaganda. De directeur verklaart dat ieder biscuitje goedgekeurd is door de Meelcentrale, maar dat dit biscuitje uitgelegd kan worden als een Oranje-teken had hij natuurlijk nooit begrepen. Er ontstaat een hevige ruzie, de heer Holshuijsen dreigt te worden gearresteerd, de bis-

cuitjes in beslag genomen en het bedrijf gesloten. Timm komt op het lawaai af en kan de zaak sussen. Maar hij wordt vervolgens op het bureau van de Sicherheitspolizei lange tijd verhoord. De al geproduceerde koekjes die de beeltenis van Wilhelmina dragen, moeten echter wel uit de blikken 'gemengde biscuit' worden verwijderd. Het betreft duizenden blikken! De fabrieksmodellen

Groepsfoto bij een personeelsuitje naar Schiphol, eind jaren dertig. Staande in het midden directeur Holshuijsen. (Collectie Veilinghuis 'De Voorstraat')

Briefpapier van Helder & Co, briefje ondertekend door directeur Holshuijsen. (Collectie HCO)

moeten worden ingeleverd, maar Timm heeft uit de kostbare koperen uitsteeksels alleen de koningin-afbeeldingen weten te verwijderen. Deze worden ingeleverd, het model is verder nog bruikbaar. Daarna krijgt Timm van de voltallige leiding van het bedrijf het gehele vertrouwen.

Maar de verhouding met de Duitsers blijft moeilijk. Sommige personeelsleden maken hier misbruik van door wanneer hen iets niet zint te dreigen met aangifte bij de Duitse autoriteiten. Bijvoorbeeld het personeelslid dat handtastelijk wordt tegenover een meisje. De man wordt op staande voet ontslagen, maar daarop gaat zijn vader naar de Ortskommandant. Ik heb niet kunnen vinden hoe deze zaak is afgelopen.

De voedselsituatie wordt moeilijker. Er mel-

den zich in oktober 87 personeelsleden aan om voedsel van de Centrale Keuken te krijgen. Bij een eerdere mogelijkheid was daarvoor nog geen belangstelling geweest.

De levering van grondstoffen wordt in 1941 geheel afhankelijk van de regeringsinstanties. Het percentage vet dat toegewezen wordt, wordt teruggebracht op 10 procent van het verbruik in 1938, het suikerpercentage op 45 procent. De kolenpositie is bepaald slecht.

Timm krijgt een oproep voor de Wehrmacht, maar hij grijpt zijn zwakke maag aan om zich ziek te melden.

De verhouding met de Duitse bezetter komt ook nog op andere wijze tot uiting: er zijn nu verschillende meisjes die vriendschap sluiten met sol-

daten. Ook nu weer waarschuwt de directeur in de nieuwjaarsrede van 1942 hiertegen. Diverse meisjes tonen ook de neiging om vrijwillig voor de Wehrmacht te gaan werken, die hen lokt met veel hoger loon.

1942

Een strenge winter... Een twintigtal meisjes overnacht evenals het jaar daarvoor in januari in Zwolle, nu in de fabriek. Maar Duitse militairen hebben daar lucht van gekregen en trachten op bezoek te komen. De heer Holshuijsen blijft praktisch iedere avond in de fabriek totdat de meisjes onder toezicht van opzichteressen (oudere vrouwelijke personeelsleden) naar de slaapgelegenheid zijn gebracht. Dan gaat hij naar huis. Mèt de sleutel! Toch doet zich het eerste geval van geslachtsziekte voor. Een ander meisje wordt naar huis gestuurd wegens luizen. 'De moeder, die ten kantore kwam, nam een zeer onwelwillende houding aan'.

Wat de producten betreft: het gebruik van surrogaten zal zo lang mogelijk worden tegengegaan. Monsters, die door Timm opzettelijk slecht zijn gebakken, worden naar het Keuringsbureau in Den Haag gestuurd.

In maart moet Holshuijsen naar het bureau van de Beauftragte (de hoogste Duitse bestuurder in de provincie). Om uitleg te geven waarom men nog nooit iets heeft afgedragen voor de Winterhulp (een Duitse mantelorganisatie). De Referent (assistent van de Beauftragte) Schweizer eist vijf procent van de winst voor deze instelling. Als dat niet gebeurt, zal het bedrijf een 'Verwalter' (Duitse bestuurder) krijgen en de directeur 'verhaftet' worden. Na enige weken gaat er een brief uit met de mededeling dat het bedrijf al extra spendeert aan ondersteuning voor het eigen personeel en dat er bovendien geen sprake is van enige winst, zodat men dus geen geld kan geven voor de Winterhulp. Omdat de bedreigingen in hevigheid toenemen, beslist de directie tenslotte om een bedrag van f 750,- te betalen.

Ook van Nederlandse 'foute' kant zet men Helder onder druk. De vakvereniging eist dat er in de fabriek een bedrijfsvergadering moet worden gehouden. Holshuijsen antwoordt dat hij dat zelf

wel zal uitmaken. Als zij een vergadering willen houden dan moeten ze dat maar buiten het bedrijf doen. De directeur wordt bedreigd, maar ook dit geval loopt met een sisser af.

Het NAF (Nederlands Arbeidsfront, een NSB-organisatie) probeert op alle mogelijke manieren invloed te krijgen. Dit moge blijken uit de eisen die op 29 juli aan de directie worden gesteld: in het bedrijf moet een sociale voorman worden

*'Van een Helder's
biscuitje geniet je!'
(Uit: 'Zwolle mijn stad',
deel 7).*

*Leden van het Helder's
voetbalelftal, 4 mei
1940. (Collectie Veiling-
huis 'De Voorstraat')*

benoemd, er moet een spaarsysteem worden ingevoerd onder auspiciën van 'Vreugde en Arbeid' (een onderafdeling van het NAF), de voetbalclub en verdere sportclubs mogen alleen blijven bestaan als ze onder leiding staan van een leraar van het NAF, er moeten cursussen Volksontwikkeling en een bedrijfs-appel gehouden worden.

In augustus worden verschillende Zwolse kennissen van de bedrijfsleiding als gijzelaar naar Sint Michielsgestel gebracht. Men stuurt hen maandelijks voedselpakketten. Ook aan bevriende joodse relaties, die nu in moeilijkheden komen, worden pakketten gezonden.

Ik lees verder nog de zin: 'De omgang van de meisjes met Duitse militairen nam hand over

hand toe en het was hopeloos om daartegen nog te vechten'.

Dit alles staat wel in schrille tegenstelling met een bijeenkomst in de directiekamer, waarbij de heren Holshuijsen, Jorna (vertegenwoordiger), Muntstege en mejuffrouw Fraaij (beide procuratiehouder) zich met een verzetscontact van Jorna, de heer J. de Groot, beraden over meer georganiseerde ondersteuning van het verzet. Men besluit om voorbereidingen te treffen om zonodig personen, munitie en dergelijke in de fabriek onder te brengen.

Een reis van Holshuijsen naar Den Haag om daar bij de betreffende instanties te pleiten voor vrijstelling van de gevorderde fietsen van het personeel mislukt. Maar achtergehouden fietsen van

Een Helder-etage bij de Vivo-kruidenier, 1950. (Collectie Veilinghuis 'De Voorstraat')

Meisjes aan het werk om de biscuits in de blikken te verpakken. Omstreeks 1950. (Collectie Veilinghuis 'De Voorstraat')

het personeel (en van de buurtbewoners!) mogen in de fabriek worden verstopt.

Het NAF eist dat het bedrijf kaarten koopt voor de uitvoeringen van Vreugde en Arbeid. Er wordt inderdaad een vijftigtal kaarten gekocht, maar die worden onder de ketel gestopt en niet aan het personeel uitgedeeld.

Op 2 oktober komt er plotseling een dringend verzoek aan de heer Holshuijsen om afscheid te komen nemen van een vroegere kantoormedewerkster, mevrouw R. Caneel-Koopman. Zij staat op het punt om met haar zoontje naar Westerbork te worden gezonden. 'De Zwolse politie staat al in haar huis'. Hoewel haar vader en haar zuster zijn ondergedoken, wil zij toch liever naar haar man toe. Ook nadat Holshuijsen haar aanbiedt voor een onderduikadres te zorgen, blijft zij bij haar besluit naar Westerbork te gaan. (Overleefd heeft zij het niet: op 19 februari 1943 wordt zij, met de vijfjarige Mozes, in Auschwitz vermoord; twee maanden later ondergaat haar man hetzelfde lot).

Wonderlijke zaken worden in de fabriek verstopt: vruchtenpulp, fietsen die vooraf worden gede-

monteerd, overcomplete drijfriemen, die eerst door Timm (de Rijksduitser!) aan stukken worden gesneden zodat ze niet meer bruikbaar voor de Duitsers zijn, maar nog wel geschikt voor het verstellen van schoenen.

Veel problemen blijven er: schurft bij enkele meisjes en natuurlijk hun contacten met Duitse

Deegmengmachines, omstreeks 1950. (Collectie Veilinghuis 'De Voorstraat')

Zwemmen met de personeelsvereniging. Eind jaren dertig. (Collectie Veilinghuis 'De Voorstraat')

militairen. Diverse mannen worden opgeroepen voor wachtlopen.

Een transportfiets van Helder, 1951. (Collectie Veilinghuis 'De Voorstraat')

Er wordt het nodige gedaan voor het personeel. Men krijgt brandstof, klompen en klompschoenen, een blik biscuits, wat suiker en boter en met feestdagen worden er bijeenkomsten georganiseerd. Met kerst is er een gezamenlijke maaltijd en de bijdrage van hoofdonderwijzer A. Jonkers aan het kerstprogramma 'sloeg wel in'. (Nooit geweten dat mijn eigen hoofd der school, meneer Jonkers van school 2, bij Helder kerstvertellingen heeft gehouden... Wil C.).

1943

Het jaar begint weer met de traditionele nieuwjaarstoespraak van de directeur. Hij maant tot voorzichtigheid, omdat bepaalde personen overlopen naar de vijand. 'Maar wees niet ontmoedigd want Duitsland zal deze oorlog toch moeten verliezen'. Dappere woorden midden in de oorlog gesproken.

Hoe staat men tegenover de 'foute' personeelsleden? Een fraai voorbeeld speelt zich af na het overlijden van de heer A. Mellema, een Duitsgezinde querulant: 'Zijn begrafenis wordt door niemand bijgewoond.'

Er zijn geruchten over het stilleggen van biscuitsfabrieken. Maar dat betekent dat arbeiders naar Duitsland worden gestuurd en de fabrieken zullen worden leeggeroofd.

Een mooi staaltje van problemen oplossen tussen de Duitse instanties en de directie van Helder is de raad (nota bene het bedrijf aangereikt door een zeer foute Zwolse NSB-er, Heukels, die echter getrouwd is met een vroegere opzichteres van Helder) om op de gedwongen in te leveren personeelslijsten aan het begin en aan het eind minder valide arbeiders te plaatsen. Die bovenste en onderste arbeiders zullen als eerste ter keuring voor Duitsland worden opgeroepen. Zij worden allemaal afgekeurd! Heukels krijgt biscuits als dank. Hij adviseert om ook de Referent Schweizer van tijd tot tijd een monstertje biscuits te sturen, 'hetgeen wij toen hebben gedaan.'

Tussen de opgeschreven verhalen door blijkt steeds weer het laveren tussen het draaiend houden van de fabriek en de Duitse maatregelen.

Er wordt overlegd met de andere koekjesfabri-

N. V. Zwolsche Biscuitsfabriek v/h E. Helder & Co.

BANKIERS: DE TWENTSCHEN BANK - ZWOLLE
 NEDERLANDSCHE HANDEL MAATSCHAPPIJ
 AGENTSCHAP ZWOLLE

TELEFOON 5307 - POSTGIRO-REKENING 1398
 TELEGRAM-ADRES: BISCUITSFABRIEK
 KANTOORUREN: 8-12 - 13-17.30 UUR
 ZATERDAG 8-13 UUR

No. I R FRANCO PER: BETALING: DATUM:
 638 17/12 --- is gehaald contant 19/12'46

Den Heer
 Firma

Sophiaziekenhuis.
 Z W O L L E .

Gedep. Handelsmerk

kanten Verkade en Victoria over de mogelijke plaats van de te verwachten invasie. Zal men daar al vast biscuitjes naar toe sturen voor de burgerbevolking? En kan de directeur nog wel veilig in zijn eigen huis de nacht doorbrengen? Meisjes lopen soms zo maar weg 'zelfs onder het schaften'; zij krijgen dan van de directeur een boete opgelegd. Maar kan dat wel?

Mejuffrouw Fraaij speelt een mooi spel met de Duitse instanties die personeelsleden trachten te werven. Ze belt naar Den Haag, vraagt aan de onderdirecteur van de Meelcentrale de namen van enkele hoge Duitsers en noemt die dan weer in Zwolle tegenover de Fachberater Urmetzer. Order en tegenorder... Maar het lukt, want 'Urmetzer wordt overbluft', zo staat er.

Met Pasen is er een bijeenkomst waarbij de heer Jonkers met een dubbelkwartet uit kantoor- en fabriekspersoneel verschillende liederen heeft ingestudeerd. Jonkers spreekt over paasgedachten en het personeel krijgt paasbrood met gekleurde eieren.

In mei dat jaar moet iedereen zijn radio inleveren. Er wordt gesuggereerd om dat niet te doen en de toestellen in de fabriek onder te brengen. Timm biedt aan om de apparaten bij hem thuis te bewaren. Bij hem zal wel geen huiszoeking worden gehouden.

Jorna moet, als officier van het Nederlandse leger, zich melden voor krijgsgevangenschap. Maar hij duikt onder. Voor zijn gezin zal worden gezorgd.

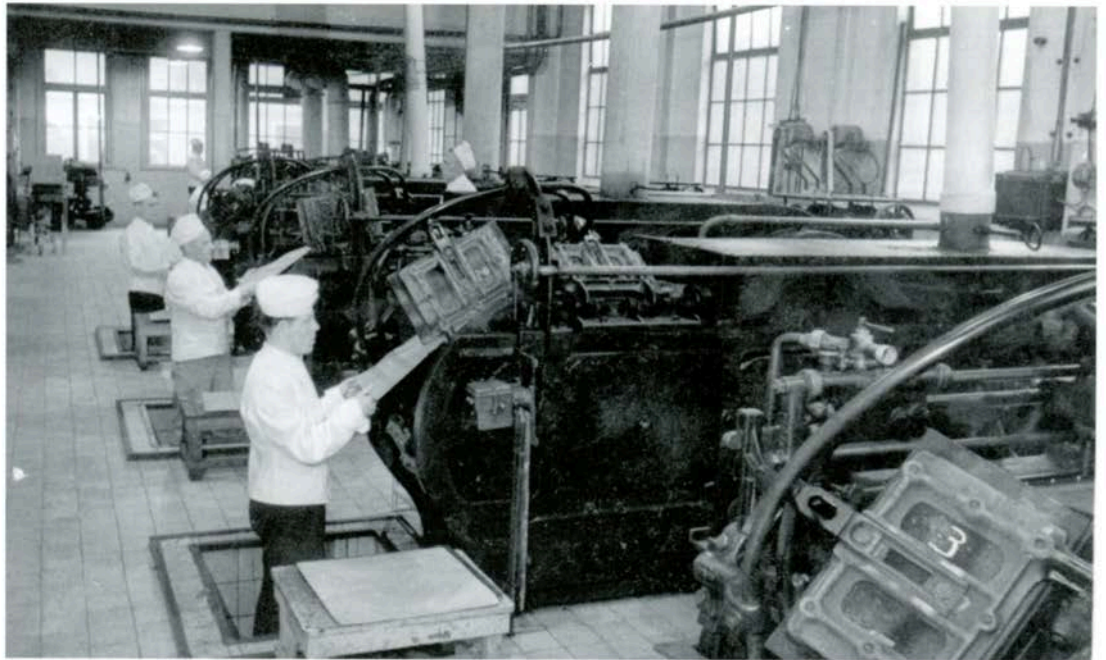
Men kan dit jaar nog wel een personeelsuitje organiseren (doel: Apeldoorn), terwijl het gezelschap Backers een zeer geslaagde revue ten tonele brengt.

Briefhoofd van Helder & Co uit 1946. (Collectie HCO)

Een aantal familie en stafleden bijeen ter gelegenheid van een jubilerend medewerkster. Geheel links juffrouw Helder, mede eigenaresse van het bedrijf, met naast haar procuratiehouder D.J. Muntstege. Vierde van links mejuffrouw G.A. Fraay, eveneens procuratiehoudster. Omstreeks 1950. (Particuliere collectie)

Een gedeelte van de ovens, omstreeks 1950. (Collectie Veilinghuis 'De Voorstraat')

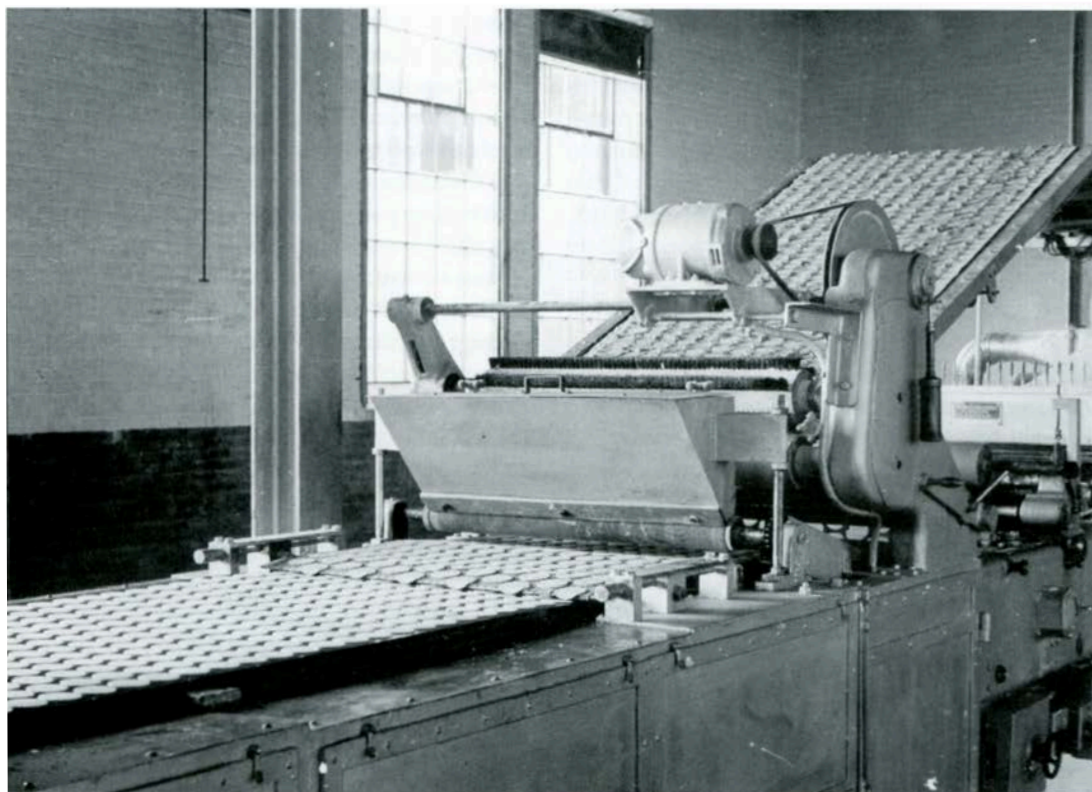

Het uitleggen van het deeg, omstreeks 1950. (Collectie Veilinghuis 'De Voorstraat')

Timm krijgt voortdurend oproepen om zich bij de Wehrmacht te melden. Dank zij allerlei uitvluchten en valse doktersattesten ontsnapt hij aan de

Duitse greep. Maar hij krijgt het dan weer erg moeilijk met andere in Zwolle woonachtige Duitsers. Timm laat zich bijvoorbeeld nooit zien bij

Koekjes op de lopende band, omstreeks 1950. (Collectie Veilinghuis 'De Voorstraat')

Duitse bijeenkomsten, hij vlagt niet op Duitse feestdagen en hij stuurt zijn kinderen niet naar de Duitse school. Er ontstaan vaak benauwde situaties. Mede om te bewijzen dat Timm in een 'Kriegswichtige' fabriek werkt, ziet Helder zich in september toch gedwongen om aan de Wehrmacht te gaan leveren. Deze leveranties worden zo veel mogelijk getraineeerd.

Er wordt gestolen. Grote hoeveelheden boter en suiker verdwijnen, maar worden enige tijd later in Kampen te koop aangeboden. De leiding van het bedrijf tracht degenen die stelen te betrappen. Soms lukt dat. De directeur dreigt met aangifte bij de politie. Betrapt personeel vertrekt en gaat werken bij de Duitse bezetter of gaat in de zwarte handel. De stemming bij de 'blijvers' wordt hierdoor ibominabel: 'zij zien met lede ogen aan, dat zij, die niet werken en zwarte handel bedrijven in één dag neer verdienen, dan zij, die in de bedrijven werken gedurende een hele week'.

Jannie O. verzuimt vaak op het werk te komen. Door de bedrijfsarts en door het arbeidsbureau wordt zij gekeurd, 'maar wij kunnen geen meisje meer missen. Wanneer nog één meisje wegblijft, zullen wij ook tot ontslag van mannen moeten overgaan en zullen zij voor de Duitsers te werk worden gesteld. Dit moet tot iedere prijs vermeden worden'.

Bij de kerstbijeenkomst verzorgt hoofdonderwijzer A. Jonkers weer het kerstverhaal.

Het is duidelijk dat de leidinggevenden al lang niet meer alleen betrokken zijn bij de fabricage van biscuitjes. Via Jorna en zijn contact De Groot worden hand- en spandiensten aan de illegaliteit verleend. De accountant van Helder, de heer T. Goedemoed, is hier ook regelmatig bij betrokken. De opvattingen van de bedrijfsleiding worden ook uitgedragen naar het personeel. Bijvoorbeeld tegenover de nieuwe medewerker Roelof O. Al na enkele dagen klaagt deze dat het werk hem niet

bevalt en hij vrijwillig naar Duitsland wil. De heer Timm verwijt hem dat hij van een Nederlander een andere houding had verwacht!

Dankzij een regeringsopdracht om scheepsbeschuit te leveren, kan het bedrijf vergunningen krijgen om zonder bonnen warm eten van de Centrale Keuken te krijgen, 'maar het personeel lust het niet'.

1944

Dit zal het moeilijkste jaar worden. De heer Holsuijsen spoort in zijn nieuwjaarstoespraak iedereen aan om vol te houden en niet te twijfelen aan de uiteindelijke overwinning.

Omdat er een verbod is ingesteld 's nachts over

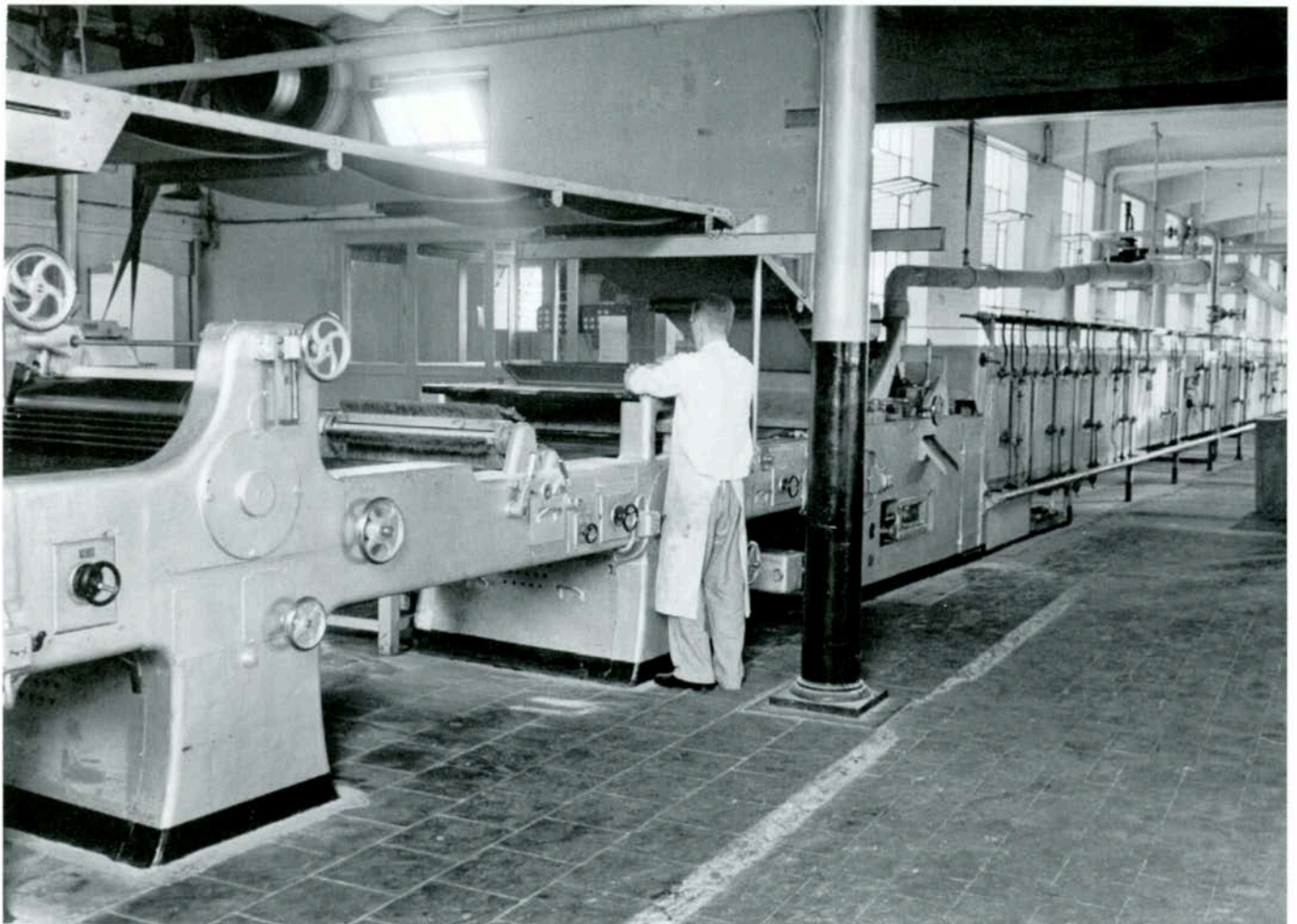
straat te gaan, wordt er een nachtvergunning aangevraagd. Maar de Leutnant Steiner van het bureau van de Ortskommandant weigert die af te geven omdat, zoals hij zegt, 'deze alleen door terroristen worden aangevraagd.'

Er worden nu grotere hoeveelheden grondstoffen door personeelsleden gestolen, waarop de directeur teleurgesteld opmerkt dat hij zó niet verder kan werken.

Toch wordt met Pasen het personeel onthaald op enige sneetjes paasbrood en een ei...

Op 23 april komt een koerier uit Groningen met de mededeling dat Jorna, die als vertegenwoordiger daar woonachtig is, bij een huiszoeking is

De lopende band, omstreeks 1950. (Collectie Veilinghuis 'De Voorstraat')

gearresteerd. Direct wordt er met mevrouw Jorna en anderen overlegd. Besloten wordt te trachten Jorna tijdens het transport naar kamp Amersfoort mede te delen dat hij in hoge mate zenuwpatiënt is, op de rand van het krankzinnige af en 'dat door ons gezorgd zal worden voor doktersattesten.' Aldus wordt gehandeld. Op 16 mei komt door tussenkomst van een SS-man Jorna vrij. Hij gaat ogenblikkelijk verder met zijn verzetscontacten.

Timm krijgt bij de Ortskommandant bevel om een militair uniform aan te trekken. Hij protesteert maar wordt als telefonist bij het pompstation Engelse Werk (Schutzgruppe) geplaatst. Hij meldt zich na drie dagen ziek en komt na valse verklaringen van dokter Dhont en een opname in het Sophia Ziekenhuis weer terug in het bedrijf.

Angst, illegaal werk, geheime besprekingen ten huize van de familie Olland (van de firma Buisman) tussen hooggeplaatste illegaal werkende Nederlanders en werkgevers en vakverenigingsbestuurders over de samenwerking na de oorlog, wel of geen contacten met onbetrouwbare NSB-ers, bezoeken aan de Duitse instanties om vergunningen voor grondstoffen los te peuteren, steeds grotere diefstallen uit de magazijnen; het is het beeld van dat laatste oorlogsjaar.

Timm, die weer eens bij zijn landgenoten op het matje moet komen, wordt door de Fachberater Urmetzer ondervraagd. Deze Urmetzer zegt hem dat hij de overtuiging heeft dat de directeur Holshuijsen een 'Oranje bolsjewist' is.

Begin september, de dagen rond Dolle Dinsdag, denkt iedereen dat de bevrijding aanstaande is. Een moeilijke winter zal nog komen.

Een 'beschermingsploeg', bestaande uit zeven personeelsleden, blijft nu dag en nacht in het bedrijf, elkaar daarbij steeds aflossend. Op bescheiden schaal kan er zelfs nog iets worden geproduceerd. Een kleine ramp is het als op 23 september brand uitbreekt in het papiermagazijn. Onder meer 30.000 kilo meel gaat verloren.

De spoorwegstaking legt het hele verkeer stil. Den Haag eist totale stopzetting van de biscuitsfabricage, de bomaanvallen nemen in hevigheid toe, personeelsvorderingen zijn aan de orde van de dag, bij razzia's worden mannen opgepakt,

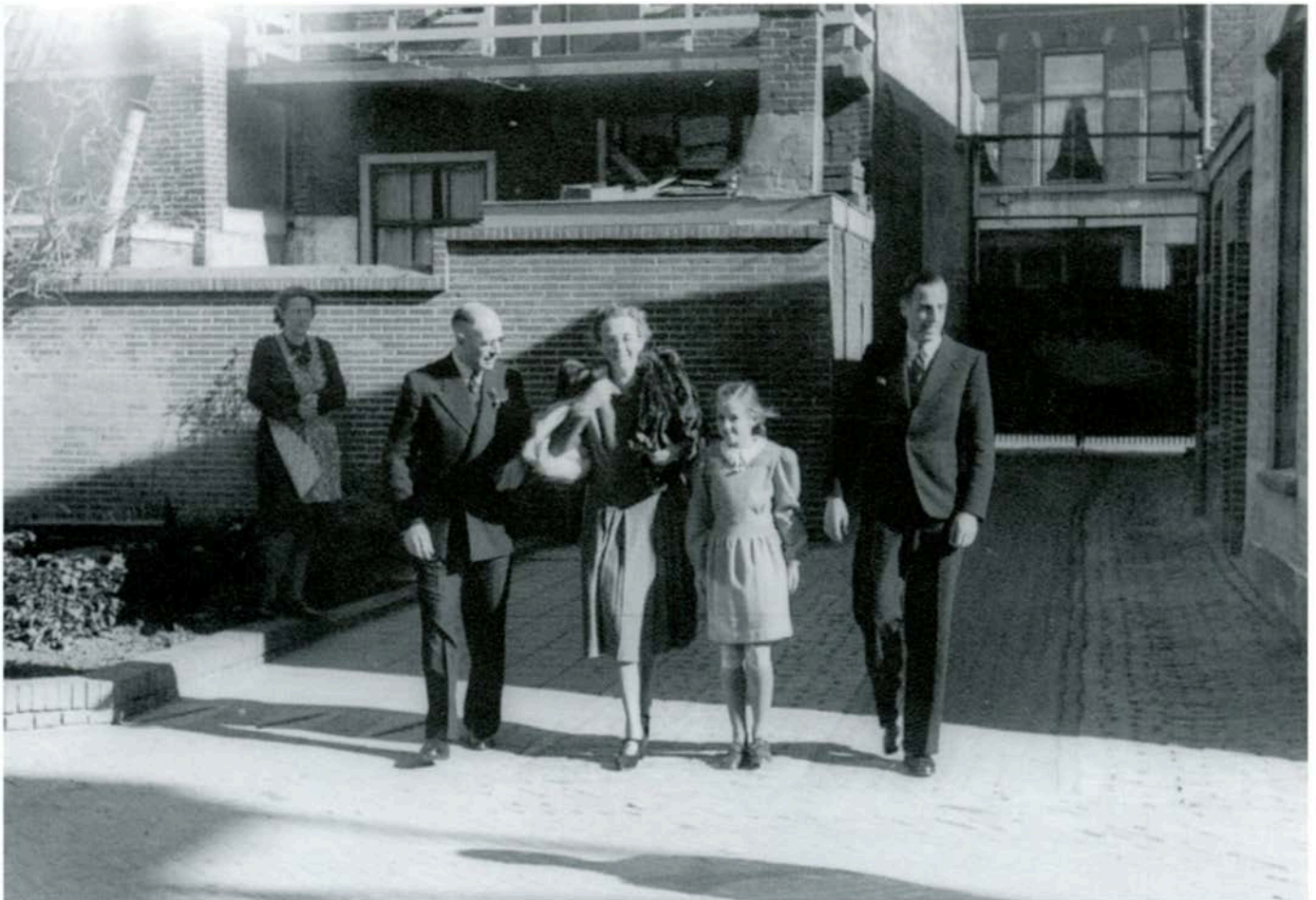
later komt er een algemene oproep dat alle mannen tussen 17 en 50 jaar zich moeten melden, iedereen probeert van de Duitse instanties vrijstellingen te krijgen en 'op de Potgietersingel [het bureau van de Beauftragte] heerst een zenuwpaniek.'

In november komen de eerste hongertochten uit het westen van ons land naar en langs Zwolle. Ook Helder springt bij. Familie, vrienden en relaties worden zo goed mogelijk geholpen. In het verslag wordt nu openlijk over 'moffenmeiden' gesproken. Zij hebben een zeer arrogante houding en worden vaak op staande voet ontslagen. Het bedrijf van Tepe & Co (confectiefabriek), dat stilgezet is 'levert ons ook nog een aantal meisjes op, maar zij zijn al van hetzelfde gehalte en diverse ontslagen vallen nog, zodat er weinig van overblijft'.

Het personeel wordt ingezet om 'soms wel 20 kilometer buiten de stad' op lapjes grond groente en aardappelen te snijden en te rooien en er wordt dan in de fabriek gekookt. Dat aardappelen rooien is overigens niet ongevaarlijk, omdat men een paar maal midden tussen bommen droppende vliegtuigen komt te zitten. Deze volkstuintjes liggen vaak dicht bij spoorlijnen en spoorwegovergangen zijn een gevaarlijk mikpunt!

Er wordt nog steeds veel gedaan voor het personeel. Ze krijgen regelmatig extra levensmiddelen en zelfs versnaperingen. Aan vrouwelijk personeel worden kousen uitgereikt, 'alsmede aan de fabrieksmeisjes witte werkschorten, gefabriceerd uit linnen zakjes. Onder de mannen werden 30 overalls verdeeld en de overigen kregen witte jassen, eveneens uit linnen zakjes.' Met kerst krijgen ze een pakket met ondermeer jam, slaolie, suiker, koffiesurrogaat en bloem. Met feestdagen worden er nog steeds bijeenkomsten georganiseerd. Ik lees dat er met kerst weer een gezamenlijke maaltijd (boerenkool met worst) wordt bereid, meneer Jonkers draagt voor ('hij spreekt over Ere zij God') en er worden grammofoonplaten met kerstliederen gedraaid.

Jorna komt met een bedrag van f 180.000 op de proppen. Dat is afkomstig van de pas gearresteerde betaalmeester van de stakende spoorweg-

Directeur J. Holshuijsen met zijn gezin op de binnenplaats van de fabriek, op weg naar de viering van een 25-jarig huwelijksfeest.

Omstreeks 1946. (Particuliere collectie)

mensen en ook voor hen bestemd. Deze betaalmeester is de schoonvader van procuratiehouder Muntstege. Het geld wordt in de fabriek verborgen.

1945

'De eerste maanden van dit jaar zijn een ware hel'. Zo begint het verslag over het laatste oorlogsjaar. De doortrekkers, evacué's en zieken worden zoveel mogelijk geholpen. De fabrikantenclub vergadert twee keer per maand om de moeilijkheden van de dag met elkaar te bespreken. Er rijden soms nog in de nacht auto's naar het westen van het land (speciale toestemming van de Duitse instanties), maar de beschermingsploeg kan en durft niet te slapen totdat de auto's weer veilig en

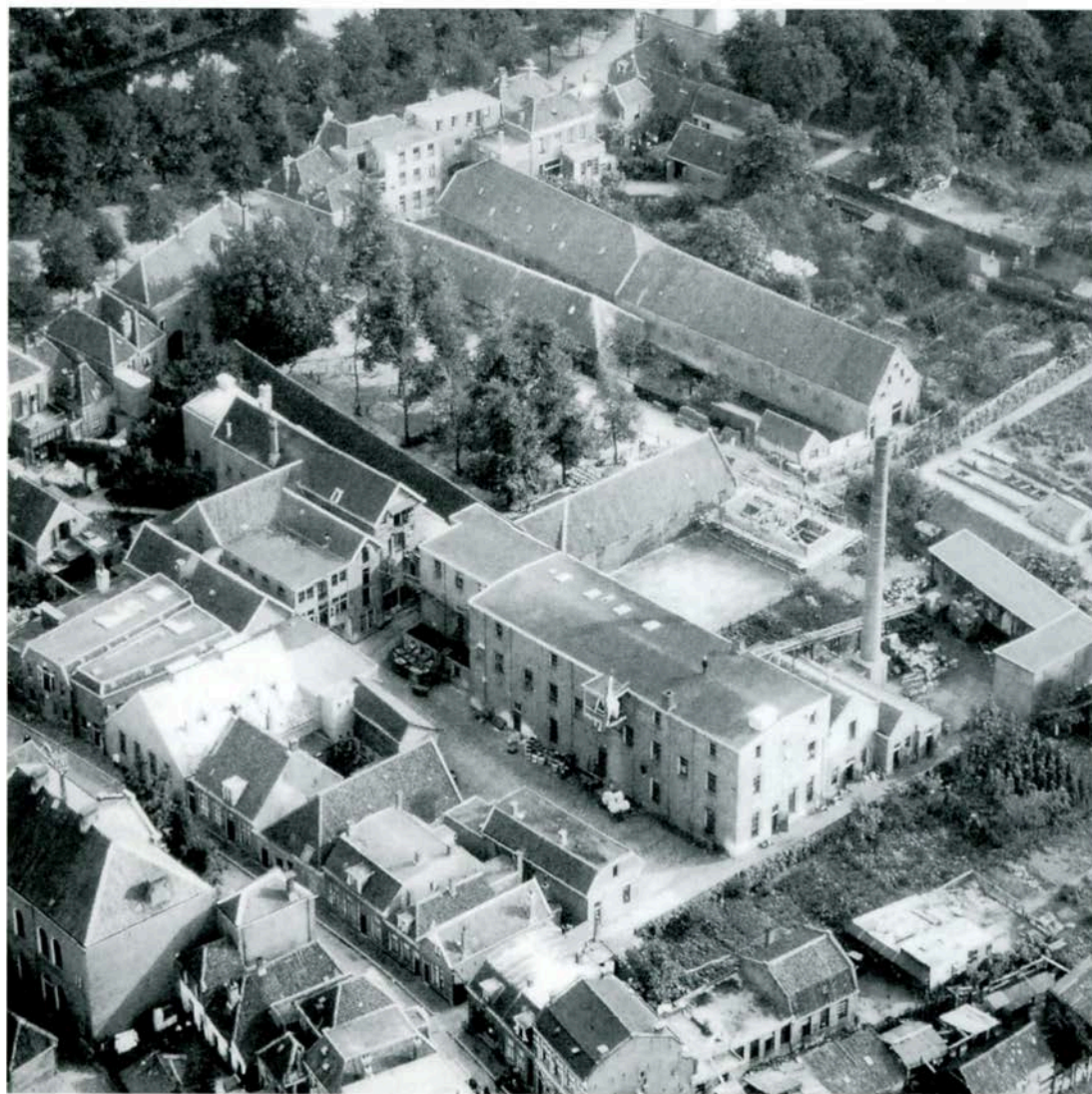
wel in Zwolle terug zijn. Later blijkt dit ook niet meer mogelijk. Daarna kan men, in overleg met de voedselcommissaris, een schip krijgen. Met een lading van 50.000 kg kan hiermee wellicht naar Amsterdam worden gevaren.

Timm wordt in februari weer opgeroepen voor militaire dienst. 'Er is nu geen ontkomen meer aan'. Timm moet zich melden in Berlijn. De leiding van Helder beslist nu dat het tijd is voor Timm om onder te duiken. Het heeft veel voeten in de aarde. Er staat: 'Het valse persoonsbewijs, dat hem verstrekt zou worden door zijn buurman Rosmalen komt niet op tijd af en daarom meldt hij zich bij alle Duitse instanties normaal, alsof hij naar Berlijn gaat, laat zijn pas op het station afstempelen en vertrekt na de verjaardag van zijn

vrouw per fiets naar Amsterdam. De volgende morgen krijgen wij bericht, dat hij daar goed is aangekomen en door de heer W.H. Wellmann wordt ondergebracht. Intussen heeft de heer Chris Huiberts [een verzetsman] het valse persoonsbewijs in bewerking en mej. Fraaij gaat 6 maart des nachts met een auto naar Amsterdam met het valse persoonsbewijs en de ingrediënten om de vingerafdruk van den heer Timm daarop aan te brengen. Zij keert na drie dagen van spanning behouden terug.'

Er volgen nog een paar moeilijke weken, maar eindelijk 'was dan de bevrijding daar'. Op 14 april lopen de eerste Canadezen door de stad. 'Er hoefde geen schot door onze beschermingsploeg te worden gelost.'

Na enkele dagen begint men te denken aan het hervatten van de werkzaamheden maar eerst wordt er een geweldige bevrijdingsfuif op touw gezet voor het gehele personeel met de illegale medewerkers. Een ellenlang gedicht wordt er opgezegd, waarbij aan de heer Holshuijsen een cadeau wordt overhandigd. De directeur wordt

Het complex van De Zwolsche Biscuitsfabriek voorheen E. Helder & Co, gelegen tussen de Hoogstraat en de Beestenmarkt, tegenwoordig Harm Smeengekade, 1925. Na de liquidatie van het bedrijf in 1956, betrok zeepfabriek De Fenix het complex. (Uit: 'Oud Zwolle vanuit de lucht')

geprezen voor zijn inzet. Hij wist toch ook in de meest moeilijke tijden voor zijn personeel nog wel iets uit te delen:

‘Als oppassend man en vader
was en bleef u altijd heer,
toch keek u met argusogen
wel op damesbenen neer
En wat u dan constateerde
Bleek later uit het feit,
Als in zo’n geschenkpakket voor ’t meisje
Een paar kousen lag gespreid.
Of een schort, hoe u er aan kwam
Geen die daar ooit achter kwam.
Voor de mannen, onze bakkers
Hebt u jasjes gecreëerd,
Die uit doodgewone meelzak
Keurig zijn gefabriceerd.’

Het drie bladzijden lange gedicht eindigt met de zinnen:

‘Onze feestvreugd gaat beginnen
Onder rood-wit-blauwe kleur
Leve ’t Vorstenhuis Oranje!
Leve onze Directeur!’

Epiloog

Jorna, accountant Goedemoed en de verzetsman De Groot hebben nog geruime tijd functies waargenomen bij de Binnenlandse Strijdkrachten. De heer Holshuijsen heeft zich daarvan na korte tijd teruggetrokken, omdat de werkzaamheden van het bedrijf dit vorderden.

De heer Timm kon (met speciale opdracht van de commandant van de BS) uit Amsterdam naar Zwolle terugkeren.

Op 17 juli 1945 erkende de burgemeester van Zwolle, jhr. mr. M.P.M. van Karnebeek, de houding van de heer J. Holshuijsen door hem te benoemen als vertrouwensman voor de samenstelling van de tijdelijke gemeenteraad.

* Het getypte document, waarop dit artikel gebaseerd is, omvat 58 pagina's en is gedateerd 1945/1946. Het is voorzien van de volgende verantwoording: 'Uit het hierna volgende verslag zal blijken op welke wij-

ze verzet werd gepleegd door Directeur en Bedrijfsstaf van de N.V. Zwolsche Biscuitsfabriek v.h. E. Helder & Co., Zwolle, in samenwerking met illegaal-werkenden en ondergrondse strijdorganisaties te Zwolle. Zij verklaren, dat het verslag, samengesteld uit aantekeningen in agenda's, excerpten uit correspondentie, overzichten van besprekingen en handelingen, geen aanspraak mag maken op volledigheid, maar de feiten naar waarheid weergeeft. [Getekend:] J. Holshuijsen, Directeur later groepscommandant S.G. District IV, N.B.S.; D.J. Muntstegge, procuratiehouder; G.A. Fraay, procuratiehouder; Aug. Timm, bedrijfs- en fabriekschef; H. Goedemoed, Accountant te Zwolle later Chef Staf Binnenlandse Strijdkrachten, Gewest Overijssel; J.J. Jorna, Agent Reinders' Oliefabrieken en N.V. Zwolsche Biscuitsfabriek voor Groningen, Drente en Twente. Later Staf-Officier b.h. Troepencommando Binnenlandse Strijdkrachten.'

Het document bevindt zich in het bezit van de familie Holshuijsen.

** Met dank aan de heren J.Th. Holshuijsen te Zwolle, Dr. N. Holshuijsen te Wageningen en mevrouw E. Stuurman-Holshuijsen te Numansdorp. Daarnaast ben ik de heer P. Timmerman van het Veilinghuis 'De Voorstraat' zeer erkentelijk voor het in bruikleen geven van twaalf foto's.

Godemiche

Wat is een godemiche? Tot voor kort wist ik het ook niet, maar een godemiche is een dildo, een kunstpenis. Waarom er hier aandacht aan wordt besteed, is omdat er enige tijd geleden bij opgravingen in het centrum van Zwolle twee houten kunstpenissen werden gevonden. Ze waren zo gemaakt dat er door middel van een eenvoudig mechanisme zelfs mee gespoten kon worden: *ars aemula naturae*. Een van de problemen was de interpretatie van het voorwerp. Was het een medisch instrument dat gebruikt werd als anticonceptiemiddel, of was het een erotisch hulpmiddel voor vrouwen.¹ Wel haast zeker werden de beide dildo's voor dat laatste doel gebruikt, zoals met een aantal voorbeelden aanneemelijk te maken is.

Onder de toonbank

De Fransman Nicolas Chorier was een zeventiende-eeuwse schrijver van erotische verhalen en seksuele voorlichting. Onder het pseudoniem Johannes Meursius publiceerde hij zijn *Elegantiae latini sermonis* (smaakvolle Latijnse gesprekken). In dit boek is een prentje afgebeeld waarop drie deftig geklede vrouwen en één man in een winkel op het punt staan een dildo te kopen. Aan een rekje hangen de in fors formaat nagemaakte mannelijke edele delen te koop. Twee mannen zijn aan een tafel bezig met de productie van nieuwe exemplaren.²

In de praktijk zal het echter niet zo makkelijk zijn geweest zo'n winkel te vinden, de voorstelling is fictie. Wat niet weg neemt dat dildo's inderdaad te koop waren, onder de toonbank of van een rondreizende kramer. Zo iemand was de joodse marskramer Matthijs Modechai Cohen. Hij werd in 1768 in Holland opgepakt met condoms, dildo's en pornografische boekjes in zijn mars.³

Ook over het gebruik is wel iets bekend. Constantijn Huygens junior was de secretaris van koning-stadhouder Willem III en hield een dagboek bij over het hofleven. Hij noteerde ook de in omloop zijnde roddels over de erotische escapades van personen in hofkringen. Een zo'n verhaal is dat een kamerheer bij iemand een 'godemiche' had gekocht waarna hij naar ene Babbe was gegaan en daar het geval in de kous van een hoer had gestoken. Het was een duidelijke verwijzing naar geslachtsgemeenschap. Een ander verhaal betrof Jacoba van Beuningen, de echtgenote van de waanzinnig geworden Amsterdamse burgemeester Coenraad van Beuningen. Na zijn opsluiting in een gesticht had Jacoba een relatie met een andere vrouw en men vertelde hierover 'dat men tot Jacoba ergens in een hoek een godemiche van was gevonden zouden hebben, haar beide hebbende gediend'.⁴

Jean Streng

Afbeelding van een fictieve dildowinkel. Titelplaat van de '*Elegantiae latini sermonis*' (smaakvolle Latijnse gesprekken), een voorlichtingsboekje dat de zeventiende-eeuwse Franse schrijver Nicolas Chorier onder het pseudoniem Johannes Meursius publiceerde. (Uit: H.M. Dupuis, red., Een kind onder het hart, Amsterdam 1987).

Ook in de burleske literatuur verscheen de dildo. In het boek *De doorluchtige daden van Jan Stront* staan enkele dichtregels die op zo'n te Zwolle gevonden godemische duiden:

'Foei juffrouw, zulk een ding.
't veroorzaakt mij een schrik!
Een glas van vorm als een goede dauderik.
Van achteren toegeschroefd,
gevuld met warm water.
Foei, laat dat vuile ding voor
't Nonnetje en de Mater'

Het woord 'dauwerik' is onduidelijk en kan verwijzen naar dauw, naar een verstuiver. Maar duidelijk is dat de volgende opmerking in *Den Laccenden Apoll* over hetzelfde voorwerp gaat: 'Maar daar lag noch een ding dat ik my schaam te melden. Dat zy gebruiken, soo van achter als van veur'.⁵

Ter aanvulling nog enige voorbeelden uit Engeland. De beroemde dichter van erotica John Wilmot, earl of Rochester, schreef in 1678 een gedicht onder de titel 'Signor Dildoe'. De aanleiding voor het gedicht was overigens de verbranding van een lading geconfisqueerde dildo's door de Engelse douane.⁶

De twee in Zwolle gevonden zeventiende-eeuwse houten kunstpenissen, de een 22,5 cm, de ander 14,5 cm lang. (Collectie Dienst Stadsarcheologie Zwolle)

'Only big ones'

Van de markt waren ze daarmee natuurlijk niet verdwenen. Een Fransman die in 1713-14 het Londense St. James Park bezocht, zag daar vrouwen met manden vol poppen waar veel vraag naar was. Iedere pop bleek uit een aangeklede 'cylinder' van 'about six inches long and one inch wide' te bestaan. De gretige koopsters wensten vooral 'only big ones'.

In 1722 verscheen in navolging van Rochester een anoniem gedicht onder de titel: *Monsieur Thing's origin: or Signor D---o's Adventures in Britain*. Het apparaat ziet er als volgt uit:

'The engine does come up so near to Nature,
Can spout so pleasing, betwixt Wind and Water,
Warm mild, or any other Liquid softer,
Slow as they please, or, if they plea, much faster'

De verdere avonturen van Signor Dildo bij zowel jonge als oude vrouwen, bij lesbiënnes, winkeliers en hofkringen waren tegen betaling van 'six-pence a piece' te lezen. De dildo eindigde zijn bestaan bij 'some old maids, who enjoy its company in secrecy'.⁷

Tweeërlei uitleg

Terug naar Nederland in de tijd van de Republiek. Dubbelzinnigheid was in de literatuur een geliefd spel, want gelukkig was niet iedereen zo braaf als een predikant wel zou wensen. De methode is eenvoudig: men schrijft iets op dat voor tweeërlei uitleg vatbaar is. In de regel verbergt een onschuldig lijkende tekst een erotische betekenis. Maar het kan ook andersom, zoals uit het volgende sonnet blijkt dat in een in 1624 uitgegeven bundel met erotische raadsels werd afgedrukt:

'Als ick my gisteren wat buyten ging vertreden /
Sach ick bezijden wechs een dochter wonder soet
Van aensicht vriendelijck / en vrolijck van gemoet /
Door een vermaecklijck werck beweghen
al haer leden.
Nu deedse gantsch van een een scheur
wijjt opgespleten
En dan eens half van een / daer na als wonder gauw
Sloot zijse wederom soo dicht by een en gauw /
Dat ghy noch scheur en saecht /
noch dat het was gereten:

Daer na greep sy een ding ick weet niet hoe het heet
Doch was het lang twelck sy staech in de selve spleet /
Met groote gauwicheyt wist in en uyt te douwen.

Daer na haer roerende met haer gheheele lijf /
Stiet sy't of sachtien wech en trock tot haer so stijf /
Dat licht bleeck dat sy was van
sulcken werck te houwen'.⁸

Het is in dit erotisch gekleurde gedicht niet zo moeilijk in te zien wat er met het lange ding bedoeld wordt, al pretendeert de dichter - o sancta simplicitas - de naam niet te weten. En dat is eigenlijk ook wel weer grappig, want dit sonnet is vermoedelijk het eerste gedicht in de Nederlandse taal met een verwijzing naar een dildo.

Maar, zoals gezegd, de clou van dit sonnet is dat er iets onschuldigs wordt bedoeld. Maar wat? Voor de toenmalige lezer was de weg naar de ware betekenis door middel van een toegevoegd prentje duidelijk gemaakt. Maar u - intelligente lezer - zult dat nu zelf moeten uitzoeken. Moeilijk is de oplossing niet voor wie de literatuur in de noot raadpleegt of de oplossing die daar gegeven wordt.

Noten

1. M. Klomp, 'Een beerput vol verrassingen op het Eiland', in: H. Clevis, *Zwolle ondergronds. Zeven blikvangers van archeologische vondsten in Zwolle*, Zwolle z.j., 118-120.
2. D.J. Noordam, 'Lust last en plezier: vier eeuwen seksualiteit in Nederland', in: H.M. Dupuis e.a. (red.), *Een kind onder het hart*, Amsterdam 1987, 127-170, hier 145.
3. W.W. Mijnhardt, 'Politics and pornography in the seventeenth- and eighteenth-century Dutch Republic', in: L. Hunt (ed.), *The invention of pornography. Obscenity and the origin of modernity, 1500-1800*, New York 1996, 283-300, 390-394, hier 297 en 394.
4. R. Dekker, 'De rafelrand van het zeventiende-eeuwse hofleven in het dagboek van Constantijn Huygens. Roddel en seks', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 23 (2000), 133-145, hier 138 en 142.
5. I. Leemans, *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700*, [Nijmegen] 2002, 195, 334 noot 87.
6. G. Greene, *Lord Rochester's Monkey being a life of John Wilmot, second Earl of Rochester*, London 1974, 123.
7. P. Wagner, *Eros revived. Erotica of the Enlightenment in England and America*, London 1988, 27-30.
8. D. Coignaeu, 'Een "Nieuw nederduytsch gedicht ende raedsele"', in: H. Duits e.a. (red.), *Klinkend boekje. Studies over renaissancesonnetten voor Marijke Spies*, Hilversum 1994, 93-98. (Het gedicht beschrijft een weefgetouw).

Speeltje of voorbehoedsmiddel?

Lydie van Dijk

Het zeventiende-eeuwse houten voorwerp dat in 1997 - samen met een iets stilistisch exemplaar - in een beerput op het Eiland in Zwolle werd gevonden, heeft de vorm van een natuurgetrouw weergegeven mannelijk geslachtsorgaan. Beide voorwerpen zijn al weer enkele jaren geëxposeerd in de tentoonstelling 'Zwolle ondergronds' in de kelder van het Stedelijk Museum Zwolle.

In het artikel 'Godemiche' van Jean Streng wordt de functie ervan geduid als een dildo (zie afbeelding bij dat artikel). Streng verwijst hierbij naar teksten en afbeeldingen. Het klinkt heel aannemelijk. De archeologen die aan de Zwolse opgraving hebben gewerkt, zijn het met deze interpretatie echter niet eens. Zij houden het op een vrouwenspuut.¹

Detail van het schilderij 'De kwakzalver' van Jan Steen. Een grijnzend jongetje houdt een zogenaamde vrouwenspuut in zijn handen. (Collectie Museum Boymans van Beuningen)

Een vrouwenspuut werd gebruikt om de vagina te spoelen na de geslachtsdaad. Men dacht dat het werkte als een voorbehoedsmiddel. Door middel van een zuigerstang kon men vloeistof in de schacht zuigen. Deze vloeistof werd dan in de vagina uitgespoten. De archeologen dachten aanvankelijk ook dat het om een speeltje voor volwassenen ging. Collega's in het land brachten hen op andere gedachten. Medewerkers van Museum Boerhave in Leiden en van Museum Boymans van Beuningen in Rotterdam zijn van mening dat het om een 'medisch' instrument gaat, een vrouwenspuut. Zij verwijzen daarbij ondermeer naar een schilderij van Jan Steen getiteld *De kwakzalver*, dat zich in het Rotterdamse museum bevindt. Hierop is een bedlegerige dame te zien die bezoek krijgt van haar minnaar verkleed als dokter. Een ook op het schilderij afgebeeld grijnzend jongetje houdt in zijn hand een voorwerp: een vrouwenspuut. Een verwijzing naar de amoureuze bedoelingen van de bezoeker. Dit voorwerp heeft echter een enigszins andere vorm dan de Zwolse archeologische vondsten.

Zou het niet mogelijk zijn dat een voorwerp zoals op het Eiland is gevonden, in de loop van de tijd op twee verschillende manieren gebruikt is?

Noot

1. M. Klomp, 'Een beerput vol verrassingen op het Eiland', in: H. Clevis, *Zwolle ondergronds. Zeven blikvangers van archeologische vondsten in Zwolle*, Zwolle z.j., 118-120.

111 jaar huwelijken in Zwolle en Zwollerkerspel

Project digitalisering Zwolse huwelijksakten

Zwolle heeft een rijke geschiedenis. De meest tastbare bewijzen daarvan zijn natuurlijk de in het oude centrum aanwezige monumenten: de kerken, de Sassenpoort en al die andere gebouwen die ons dagelijks met het verleden confronteren. Maar de eigenlijke kern van de Zwolse geschiedenis wortelt niet alleen in die prachtige monumenten die er een onderdeel van zijn. De kern van de Zwolse geschiedenis wordt allereerst gevormd door de generaties van Zwollenaren zelf, die deze geschiedenis bewust en soms ook onbedoeld hebben vormgegeven en die door de eeuwen heen gezamenlijk het alledaagse leven en de ontwikkeling van hun stad hebben bepaald. En daarbij hoeven we dan niet alleen te denken aan beroemde stadgenoten zoals Thorbecke, maar evenzeer aan de smid die rijtuigen repareerde, de dames die 's zondags in hun keurigste jurk naar de kerk gingen, de bakkers die Zwollenaartjes bakten, de meesters op de scholen, de jongens die op straat liepen te tolleren, de dienstmeisjes die kleedjes uitklopten en wie al niet meer.

De geschiedenis van Zwolle is dan ook niet alleen de geschiedenis van een stad, maar in veel bredere en tegelijk veel specifiekere zin ook de geschiedenis van een gemeenschap en van al die individuele Zwollenaren die ooit (langer of korter geleden) van die gemeenschap deel hebben uitgemaakt. Voor menig een van ons kan het ook een stukje eigen, persoonlijke geschiedenis zijn, in die zin waar het wellicht de geschiedenis van onze eigen groot- of overgrootouders betreft.

Historisch besef is niet iets wat iedereen dagelijks bezig houdt, maar de geschiedenis van de eigen omgeving en zeker ook de eigen familiegeschiedenis is voor bijna iedereen interessant en vaak de moeite van het uitpluizen waard. Maar behalve voor genealogen kan het ook voor beroepshistori-

ci van belang zijn om rechtstreeks toegang te hebben tot gegevens van de burgerlijke stand uit vroegere tijden.

Virtuele toegang

Om aan al deze nieuwsgierigheid tegemoet te komen en die eventueel zelfs te voeden, is er een virtuele toegang op deze informatie gekomen. Over een periode van 111 jaar (1811 tot 1922) zijn de registers van alle Zwolse huwelijken, met alle bijbehorende persoonsgegevens, nu na te slaan op internet, via de site van het Historisch Centrum Overijssel, www.historischcentrumoverijssel.nl. Niet langer hoeft er moeizaam in stapels oude handgeschreven akten te worden gezocht: gebruikers kunnen nu simpelweg een naam invoeren en krijgen dan direct de resultaten te zien.

Wat valt er zoal te vinden in deze informatie? Welk beeld kunnen we van Zwolle krijgen wanneer we deze gegevens bekijken?

In Zwolle werden in deze 111 jaren bijna 24.000 huwelijken gesloten. Daartussen zitten bekende en onbekende namen. Zo zien we dat Augustus Derk Daendels, zoon van de bekende Hattermer patriot Herman Willem, in 1835 trouwde met Maria Gallé; zijn beroep was toen assistent-resident in Nederlands-Indië. In 1842 trouwde de broer van de bekende liberale politicus Thorbecke; hun vader was koopman. Dat meisjesnamen vaak afgeleid werden van jongensnamen blijkt uit de naam van de kleindochter van de Zwolse dichter Rhijnvis Feith: Rhijnvisa Feith.

Sommige families zijn zeer beroepsvast. Zo waren familieleden van de huidige bakker Lindeboom ook al bakker in het begin van de negentiende eeuw. Waanders komen we al in 1843 tegen als boekverkoper; ook in 1879 werd van een telg uit dit geslacht vermeld dat hij boekhandelaar van beroep was.

Margriet Noordman

Uit de huwelijksregisters valt ook af te leiden dat sommige mensen niet veel geluk in het huwelijk vonden. De socialistische politicus Henk Sneevliet trouwde twee maal in Zwolle en beide keren werd het huwelijk weer ontbonden. Zijn eerste huwelijk duurde erg kort; van 1906 tot 1907. Zijn tweede huwelijk sloot hij in 1909 en dit hield vijftien jaar stand.

Juliaan Lodewijk van Nahuijs, zoon van de Zwolse burgemeester W.C.T. van Nahuijs, trouwde in 1892 met Henriette Ampt. Juliaan was toen 28 jaar oud en zelf ook al burgemeester. Juliaans vader was zeer lang burgemeester van Zwolle; van 1867 tot 1897. Net als zijn opvolger, Isaac Antoni van Roijen. Deze was van 1897 tot 1933 burgemeester van Zwolle. Van Roijen was getrouwd in Groningen. Zijn huwelijksgegevens kunnen we vinden via de landelijke Genlias website, www.genlias.nl. Op deze site worden ook de digitale indexen op de burgerlijke stand van het Historisch Centrum Overijssel ondergebracht. Hoewel nog niet alle gegevens daar beschikbaar zijn, kan er voor Zwolle al wel ook van deze zoekpagina's gebruik gemaakt worden. Terug naar Van Roijen. In de Zwolse huwelijksgegevens komt hij voor als vader van een bruid in 1912, van een bruidegom in 1915 en van een bruid in 1916. Zijn twee dochters trouwden met twee broers De Vos van Steenwijk.

Het is dus leuk grasduinen op deze site. Voer willekeurig een naam in die je bijvoorbeeld tegenkomt in een straatnaam, zoals Thorbecke, Rhijnvis Feith, Hille Gaerthé en je vindt meestal wel wat informatie. Of probeer bekende namen zoals Brood, Waanders, Wispelweij. Voor genealogen die gericht op zoek zijn is een bezoekje aan de site vaak vruchtbaar en veel makkelijker dan het doorploegen van akten of microfiches.

Database

Maar er is nog meer mogelijk. Dankzij het feit dat de gegevens uit de akten nu in een database staan kunnen er allerlei vragen gesteld worden die eenvoudig zijn te beantwoorden. Ook onderzoekers zoals bijvoorbeeld sociaal demografen, kunnen deze gegevens prima gebruiken. Deze database kan nu op het HCO geraadpleegd worden. In de toekomst kan dat ook thuis, de gegevens zullen op

CD-rom beschikbaar komen. Voor de indices overlijdens 1811-1932 van Overijssel is dat al gebeurd, deze zijn te koop bij het HCO

Om aan te geven wat allemaal met deze database mogelijk is stellen we een aantal vragen, zoals: hoe oud was de jongste Zwolse bruid, de jongste bruidegom?

Wat was de meest voorkomende voornaam die hier in deze periode werd gebruikt?

Welke beroepen werden er vaak uitgeoefend, welke waren zeldzaam?

Wel, de jongste bruid in deze 111 jaar was 15 jaar oud, de jongste bruidegom was 18 jaar. De oudste bruid was 87 jaar, de oudste bruidegom was 77 jaar oud. Het lijkt er dus op dat vrouwen in Zwolle eerder begonnen met het huwelijk en er ook langer mee door gingen.

De oudste bruid was de 87-jarige Gerdina Eskes. Zij was weduwe van Berend Oostmeijer, die in 1828 in Wijhe was overleden. Gerdina hertrouwde elf jaar later, in 1839, met de 70-jarige Cornelis van der Veen. Zij was echter niet in staat haar woning te verlaten vanwege lichaamsgebreken. Dit volgens een schriftelijk attest van haar arts, dokter Schaepman. Daarom werd het huwelijk in de woning van de bruid voltrokken, op de Melkmarkt in een kelder onder het huis van de leerlooier Albert van Santen. Gerdina kon de akte niet tekenen, omdat ze nooit had leren schrijven. Volgens de overlijdensdatabase overleed Gerdina in 1843. Zij heeft dus nog ruim vier jaar, naar we hopen, een gelukkig huwelijk gehad.

Het grootste leeftijdsverschil tussen de bruid en de bruidegom bedroeg 51 jaar. De bruidegom was 76 jaar oud en de bruid 25 jaar. De bruidegom was Bernardus Hermannus Bauer, geboren op 23 augustus 1801 in Zwolle, koopman, en wonende aan de Diezerstraat. De bruid, Maria W. E. H. S. Fahle kwam uit Dortmund. Haar vader, Friedrich Arnold Fahle was daar bankdirecteur. Hij was 56 jaar oud, twintig jaar jonger dan zijn schoonzoon. Het huwelijk, dat in Dortmund was gesloten, werd in Zwolle ingeschreven bij huwelijksakte van 6 juli 1877. Wat zou zo'n meisje bezielde hebben?

Andersom, een oudere bruid met een jongere bruidegom komt ook voor. In 1817 trouwde een

Ja, ik wil 111 jaar Overijsselse huwelijksakten

Familiegeschiedenis staat meer dan ooit in de belangstelling. Veel mensen zijn op zoek naar een beeld van het leven van onze voorouders. Wat dat betreft geldt: geschiedenis leeft!

In deze trend hoort dit luchtige boekje over Overijsselse voorouders in de vorm van anekdotes afkomstig uit de huwelijksakten van de burgerlijke stand tussen 1811 en 1922. Het boekje kwam tot stand met het vrijwilligersteam van het digitaliseringproject burgerlijke stand en zal medio 2005 verschijnen.

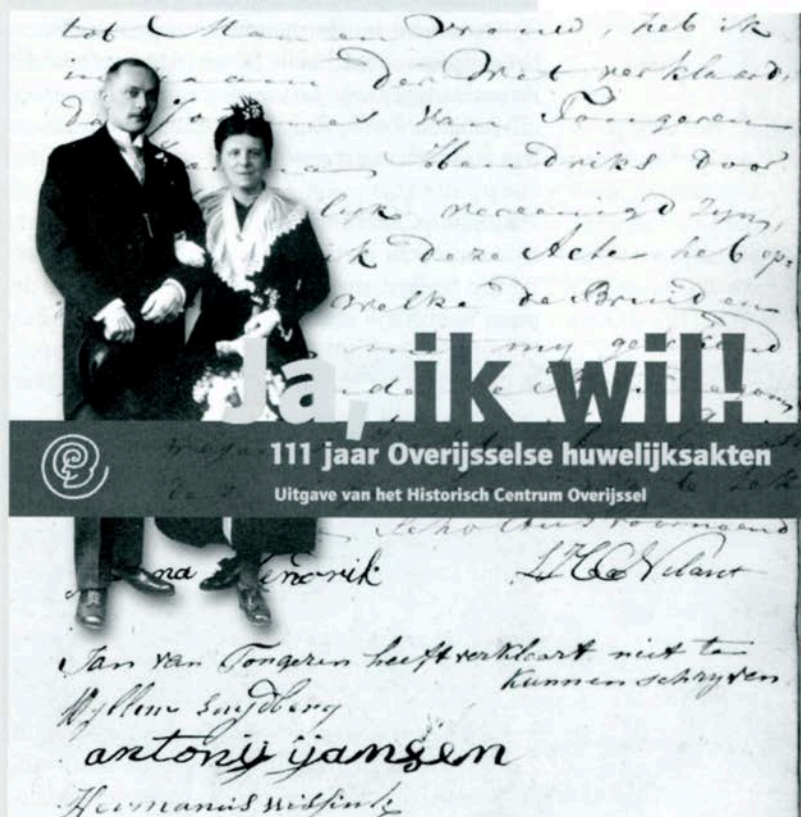
Iedereen heeft te maken met de burgerlijke stand. Geboorten, sterfgevallen en huwelijken worden hier geregistreerd. Dat is al zo vanaf 1811 toen in Overijssel zoals in de meeste Nederlandse provincies de burgerlijke stand werd ingevoerd als gevolg van de inlijving van Nederland bij het Franse keizerrijk van Napoleon Bonaparte. Met ingang van 1 maart 1811 werden de Franse wetten ten aanzien van de registratie van geboorten, huwelijken en overlijdens van kracht. In elke gemeente zou de registratie worden bijgehouden door de ambtenaar van de burgerlijke stand. De Fransen waren in 1813 weer vertrokken, maar de door hen ingevoerde wijze van bevolkingsregistratie is tot op de dag van vandaag gehandhaafd.

Het Historisch Centrum Overijssel is in mei 2000 begonnen met de informatie uit de huwelijksakten van de burgerlijke stand in te voeren in een database, teneinde deze gegevens online beschikbaar te stellen. In het najaar van 2004 is het project afgerond. Honderdelf jaar huwelijksakten in Overijssel zijn voor ieder op elk gewenst tijdstip te raadplegen.

In de periode 1811 tot 1922 werden in Overijssel 220.600 huwelijken gesloten. Een team enthousiaste vrijwilligers heeft deze huwelijksakten in vier jaar verwerkt. Er werd in verschillende Overijsselse gemeenten gewerkt. In het HCO in Zwolle werkten de meeste vrijwilligers. In de gemeentearchieven van Enschede, Deventer, Kampen en in de gemeen-

tehuizen van Steenwijk, Rijssen, Wierden en Twenterand waren ook vrijwilligersteams actief.

Gedurende het project zijn de meest opmerkelijke akten verzameld. Van deze verzameling is een selectie gemaakt, die in dit boekje te vinden is. De teksten worden geïllustreerd met stukjes van de huwelijksakten. Het doel van het boekje is dan ook vermaak. Maar zeker geen leedvermaak. We willen grappige, markante en ontroerende informatie die verborgen zit in de akten delen met een grotere groep. Het laat iets zien van het verleden van onze voorouders, in een andere tijd, die we niet uitsluitend met onze hedendaagse ogen moeten bezien, maar die hier zichtbaar en tastbaar wordt.

bruid van 61 jaar met een man van 32 jaar; een leeftijdsverschil van 29 jaar. De bruid was weduwe van Nicolaas ter Meulen, die was overleden op 21 juni 1816. Ze heette Maria Anna van Berkum en trouwde op 30 oktober 1817 met Hendricus Bakker.

De meest gebruikte voornamen waren voor mannen Johannes, voor vrouwen Johanna. De top-3 beroepen voor mannen waren: arbeider, landbouwer en timmerman. Bij de vrouwen was het grootste deel, 67 procent, zonder beroep. Dat verbaast niet. De meest voorkomende vrouwelijke beroepen vormden: dienstboden (circa 25 procent) en op grote afstand naaisters (circa 3 procent).

Er wordt maar één kroeghoudster vermeld, één gouvernante en één 'photografiste'. Er waren twee turfzakkenophoudsters, alsmede een kermisreizigster. Bij de mannen wordt een kermismuzikant vermeld. Dit lijkt een gelukkig paartje.

Opvallend bij de mannenberoepen zijn: één beestenspelhouder, wellicht een vlooientheater? Er waren negen schoorsteenvegers, waarvan er zes uit Italië en Zwitserland afkomstig waren. En er was maar één zwartverver.

Historisch Centrum Overijssel

Je fantasie kan met deze informatie op hol slaan. Er zijn boeken over te schrijven. Het is voor de meer nuchteren onder ons ook mogelijk in het Historisch Centrum Overijssel (HCO) onderzoek te doen naar de verhalen die ongetwijfeld achter deze informatie zitten.

Het digitaliseringsproject werd opgezet door het HCO. Vanaf 2000 is er gewerkt aan de digitale ontsluiting van de huwelijksregisters, mede in het kader van een landelijk project van de Rijksarchieven en Regionale Historische Centra: het Genlias project.

Het meeste werk werd verricht door een team van vrijwilligers. Ze worden begeleid door het HCO. Ook verschillende Overijsselse gemeenten werken mee. Zo zijn er vrijwilligersteams actief in Zwolle, Enschede, Kampen, Deventer, Steenwijk en Rijssen. Met het gereedkomen van de digitali-

sering van de grote hoeveelheid gegevens voor Zwolle is nu een belangrijke mijlpaal bereikt.

Het belang van dit vrijwilligerswerk kan niet onderschat worden. Dankzij het enthousiasme en het doorzettingsvermogen van onze hechte groep vrijwilligers, bestaande uit zo'n vijftig mensen, is het voor vele geïnteresseerden mogelijk de geschiedenis te laten leven.

* Internet adressen: www.historischcentrumoverijssel.nl en www.genlias.nl.

Brief van een gevluchte Belgische officier aan een Zwols meisje, 16 februari 1915

Deze zomer negentig jaar geleden, viel het Duitse leger op 4 augustus 1914 België binnen. De Eerste Wereldoorlog (1914-1918) was begonnen. Het meest werd er gevochten in België en Noord-Frankrijk. Grote groepen Belgische burgers en militairen raakten op de vlucht en velen zochten een veilig heenkomen in Nederland. Toen Antwerpen op 9 oktober 1914 viel, kwam het totaal aantal Belgische vluchtelingen in Nederland op een miljoen. De Nederlandse bevolking telde toen 6,5 miljoen personen. Zoveel mogelijk Belgen werden uit de overbelaste zuidelijke gebieden naar andere provincies geloodst. Tienduizenden kwamen er in Overijssel terecht. Om een en ander in goede banen te leiden werden overal in het land provinciale en gemeentelijke vluchtelingencomités opgericht. De Nederlandse overheid richtte speciale opvangkampen in, zogeheten 'vluchtorden'. Zo'n honderdduizend Belgen verbleven tot het einde van de oorlog in een dergelijk kamp.

Op vrijdag 9 oktober 1914 kwamen de eerste Belgische vluchtelingen in Zwolle aan, een kleine zeventig in getal. In de dagen daarna zouden er nog eens zevenhonderdvijftig volgen. De vluchtelingen werden onder anderen ondergebracht in het klooster van de Zusters van Liefde aan het Gasthuisplein, maar ook veel bij particulieren. Vierhonderd Belgische officieren werden ondergebracht in de Broerenkazerne, waar nu het conservatorium Constantijn Huygens en restaurant De Librije gevestigd zijn. Op 30 januari 1915 vertrokken de militairen van de kazerne met de trein naar het interneringskamp Harderwijk waar der tienduizend Belgische militairen gehuisvest waren in houten barakken.

Mieni en Emile

Sommige Zwolse burgers onderhielden een harte-

lijk contact met de Belgische vluchtelingen, ook nadat ze uit Zwolle waren vertrokken. Het bewijs hiervan is een briefje van de Belgische militair Emile van Hove, geïnterneerd in het kamp te Harderwijk, geschreven op 16 februari 1915 vanuit barak 23 aan de dertienjarige Wilhelmina Johanna (in de brief 'Mieni' genoemd) Bomhof, wonende aan de Roggenstraat 4 te Zwolle. Bij het gezin Bomhof, van wie de vader slager was, kwamen dikwijls Belgische militairen uit het interneringskamp Harderwijk op bezoek. Emile van Hove stuurde Mieni ook een foto waarop hij en vier kameraden staan. Emile is de man (met brillettje) links staande. Zijn linkerhand rust op de schouder van Gustave Krier, die net als Van Hove ook bij de familie Bomhof op bezoek kwam. Op de achterzijde van de foto staat: 'A la gentille petite fille qu'est M. Bomhof, de son camarade Em. Van Hove. Photo donné par P. Saucin.'*

Uit het briefje, gedeeltelijk geschreven in het Vlaams en Frans, blijkt dat Mieni Emile haar por-

Jeanine Otten

Groepsfoto met Emile van Hove en Gustave Krier, ongedateerd. Staande links Emile, rechts naast hem Gustave. (Collectie HCO)

tret had gestuurd. Hij was er heel blij mee. Verder wordt in het briefje gerefereerd aan het Volksconcert dat Mieni op 14 februari 1915 in Zwolle had bijgewoond en waar de jeugdige violist Raoul Bacot, de lieveling van het publiek, stukken speelde van zijn Belgische landgenoot, de componist Henry Vieuxtemps (1820-1881). Een verslag van dit concert stond in de *Zwolse Courant* van 14 februari 1915. Emile schrijft dat hij in de krant over het concert heeft gelezen. Verder schrijft hij dat hij met zijn kameraad Krier naar de bioscoop wil gaan. Het barakkenkamp in Harderwijk, dat in december 1914 was gebouwd, was voorzien van was- en badvoorzieningen, een kerkbarak, schoollokalen, een ziekenzaal, werkbarakken en kantines. In de loop van 1915 werden onder meer een

bibliotheek, een postkantoor, winkels, een bioscoop en zelfs een schouwburg opgetrokken. Kennelijk waren de paden tussen de barakken niet bestraat, want bij regen werd het één modderbende, zo klaagt Emile. Men zou nog geen hond buiten zetten, maar Gé (Mieni's zusje Geertje) wel! Terwijl hij nog aan het schrijven is, komt zijn kameraad Gustave Krier blijkbaar net terug uit Zwolle van een bezoek aan de familie Bomhof. Krier vertelt Emile dat Mieni ziek is. Opmerkelijk is dat Emile direct overschakelt in het voor hem gemakkelijkere Frans. Hij laat Mieni weten dat ze snel beter moet worden, omdat het hem pijn doet dat ze ziek is en dat hij niet bij haar kan zijn om haar te troosten en haar te amuseren. Hij hoopt van harte dat ze snel geneest.

Brief van 16-2 1915 van
Emile van Hove aan
Mieni Bomhof. (Collectie HCO)

Harderwijk, le 16/2/1915
1915

Chère petite demoiselle Mieni,

Eerst en vooral, dank voor uw
portret. Van dezen oogenblik al zal mijne
lieve kleine Mieni altijd bij mij wegen en dat
zal me veel vroegte doen.

Ge zegt dat ge mij ~~ziet~~ gaarne
schrijft dan verleden keer! Vergut niet, lieve
kleine, dat al gelijk wanneer ge mij van uw
nieuws zult willen laten weten, het mij al-
tijd welkom zal wegen en dat ik ver ben van
te klagen als ik er geen ontvang; dan...zucht ik.
Et c'est tout faute de mieux.

Legeven het muzikaal avond-
feest aangaaf, van zondag waarg. R.
Baco gehoord hebt, daarover hebt ge ge-
ken seunden trocken zijn, want ik heb hem
voormaals gehoord te Zwolle: in de kanten
en in de St. Jozef kring. Wat was dat schoon
en wat speelt hij oprecht wel! Superbe-
h'est-ce pas? Je l'avais lu dans le Zwolsche
Courant. Ik heb het inzicht met Mien
deze week naar het Bioscoop te gaan.

Voor het oogenblik is het weder
goed: het is niet ongelukkig, want voorna
het regent, is het zoo slecht dat men
geen hond zou buiten zetten (maar Ge wel!)

De tekst van het briefje luidt:

'Harderwijk, le 16 /2/1915

Chère petite demoiselle Mieni,

Eerst en vooral, dank voor uw portret. Van dezen oogenblik al zal mijne lieve kleine Mieni altijd bij mij wezen en dat zal me veel vreugde doen. Ge zegt dat ge mij gauwer schrijft dan verleden keer! Vergeet niet, lieve kleine, dat al gelijk wanneer ge mij van uw nieuws zult willen laten weten, het mij altijd welkom zal wezen en dat ik ver ben van te klagen als ik er geen ontvang; dan... zucht ik. Et c'est tout faute de mieux. Hetgeen het muziekaal avondfeest aangaat van zondag waar ge R. Baco gehoord hebt, daarover hebt ge zeker tevreden

moeten zijn, want ik heb hem tweemaal gehoord te Zwolle: in de kantien en in de St. Josefkring. Wat was dat schoon en wat speelt hij oprecht wel! Superbe, n'est-ce pas? Je l'avais lu dans le Zwolsche Courant. Ik heb het inzicht met Krier deze week naar het Bioscoop te gaan.

Voor het oogenblik is het weder goed: het is niet ongelukkig, want wanneer het regent, is het zoo slecht dat men geen hond zou buiten zetten (maar Gé wel!). Modder, nog modder en altijd modder, dat is den staat van het kamp wanneer het regent. Maintenant Krier vient de me dire que vous êtes indisposé. Est-ce vrai? Si oui, tâchez de vous guérir au plus tôt, car cela me ferait tant de chagrin de vous savoir malade et ne pouvoir être auprès de vous pour vous consoler et amuser. C'est de tout coeur que je vous souhaite bien vite guérie. De hartelijkste groeten van Uw Grooten vriend (hé!) Emile.'

Rouwbeklag

Hoe het verder afliep tussen Emile en de dertienjarige Mieni is niet bekend. Op een tweede, wat onscherpe groepsfoto zien we Emile (aangeduid met 4) en Mieni (aangeduid met 1) arm in arm naast elkaar staande, in het interneringskamp Harderwijk, in gezelschap van Mieni's broer

Groepsfoto met Emile van Hove, Mieni Bomhof, Berend Bomhof, Gustave Krier, Geertje Bomhof, circa 1915 in Harderwijk. Emile (4) en Mieni (1) staan arm in arm naast elkaar, Mieni's broer Berend (2) en zus Geertje (3) zitten op de grond. Tussen Berend en Geertje valt Gustave te herkennen. (Collectie HCO)

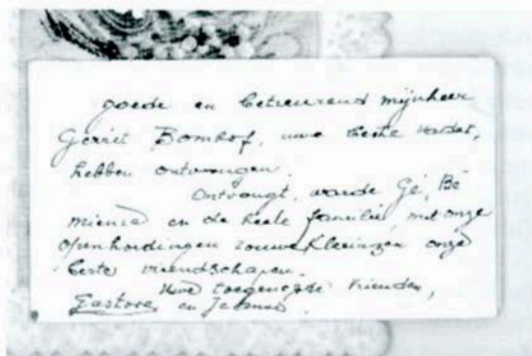
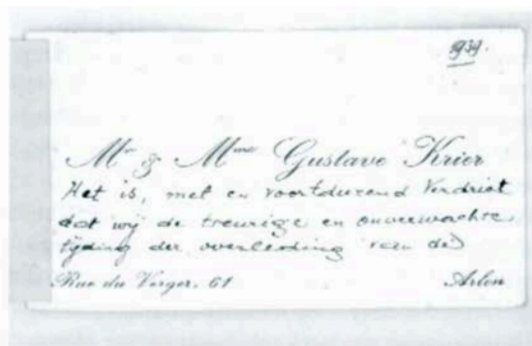
Modder, nog modder en altijd modder,
dat is den staat van het kamp wanneer
het regent.

Maintenant Krier vient de me dire que
vous êtes indisposé? Est-ce vrai? Si oui,
tâchez de vous guérir au plus tôt, car cela
me ferait tant de chagrin de vous savoir
malade et ne pouvoir être auprès de vous
pour vous consoler et amuser. C'est de
tout coeur que je vous souhaite bien vite guérie.
De hartelijkste groeten van Uw
Grooten vriend (hé!)

Emile

Visitekaartje met rouwbeklag van Gustave Krier, 1939. (Collectie HCO)

Berend (2) en zus Geertje (3). Tussen Berend en Geertje is Gustave Krier te herkennen. Uit het bij-schrift onder de foto blijkt dat Emile in het burgerleven leraar was.

Jaren later, op 12 mei 1936, trouwde Mieni Bomhof met T.J. Wals, opzichter bij de gemeentereiniging Zwolle. Het contact tussen de familie Bomhof en de Belgische militairen is blijkbaar nog lang blijven bestaan, want op 14 maart 1939, ruim twintig jaar na het einde van de Eerste Wereldoorlog, stuurde Gustave Krier bij het overlijden van Mieni's vader Gerrit Bomhof nog een visitekaartje met het volgende rouwbeklag:

'Het is, met en voortdurend verdriet dat wij de treurige en onverwachte tijding der overleding van de goede en betreurend mijnheer Gerrit Bomhof, uwe beste vader, hebben ontvangen. Ontvangt, warde Gé [Geertje], Bé [Berend], Mienie en de heele familie, met onze openhardingen rouwe-

kleringen onze beste vriendschappen. Uwe toegewijde Vrienden Gustave en Jeanne.'

- * Briefje en foto's zijn, samen met de envelop met adres van 'Mademoiselle M. Bomhof', het visitekaartje van Gustave Krier, een ongedateerde in het Frans geschreven nieuwjaarswens en twee foto's van 'The Timbertown Follies', een toneelgezelschap van in Groningen geïnterneerde Engelse mariniers op één blad geplakt. Collectie HCO, THA-Zwolle, Belgische Vluchtelingen 1914-1918.

Bronnen:

M. Elands, 'Harderwijk als garnizoensstad', in: J. Folkerts (red.), *Geschiedenis van Harderwijk*, Amsterdam 1998, p. 160-165.

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, 1914-1918.

Handelingen van de raad der gemeente Zwolle, 1914.

Mededelingen

Redactiewisselingen

Ons zeer gewaardeerd mederedactielid Wil Cornelissen is per 1 juli teruggetreden als redactielid van het *Zwols Historisch Tijdschrift*. Wil heeft dertien jaar deel uitgemaakt van de redactie, een zeer productieve periode. Zijn eerste bijdragen aan het *ZHT* verschenen daarvoor al, in jaargang 7 nr. 2. Zoals de meeste van zijn stukken gewijd aan de Tweede Wereldoorlog en geschreven in zijn specifieke directe stijl, onder de titel 'Die eerste vrije zomer' en 'Men sterft alleen als men wordt vergeten'. Wil Cornelissen wil het wat kalmer aan gaan doen. Wij zullen hem zeer missen, maar hij heeft ons wel beloofd nog regelmatig een bijdrage voor het tijdschrift te zullen leveren. Ook in dit nummer treft u een artikel van zijn hand aan. Twee nieuwe redacteurs komen onze redactie versterken, Frank Inklaar en Jan van de Wetering. Frank Inklaar is historicus en schrijft ondermeer geschiedenis modules voor de Open Universiteit. Jan van de Wetering is zich naast zijn baan als communicatiemedewerker bij de belastingdienst uit interesse met geschiedenis gaan bezighouden. Bepaald niet zonder succes, in 2002 won hij met zijn boek *Vergeten Levens* de Zwolse Prijs voor de Geschiedenis.

Zestig jaar bevrijding:

Kinderen en kleinkinderen gezocht!

In 2005 is het zestig jaar geleden dat Nederland bevrijd is. Toch duurt de Tweede Wereldoorlog voor sommigen nog elke dag voort. Het Historisch Centrum Overijssel en het Stedelijk Museum Zwolle willen daarom op een bijzondere manier in 2005 bij deze herdenking stilstaan. Tal van activiteiten zullen volgend jaar worden georganiseerd met als onderwerp: 'de gevolgen van de oorlog voor kinderen en kleinkinderen van oorlogsbetrokkenen uit Overijssel'. Om een goed beeld te krijgen van wat die gevolgen nu precies zijn, is Paul Harmens van

het Historisch Centrum Overijssel op zoek naar kinderen en kleinkinderen van verzetsmensen, Joden, 'foute ouders', onderduikers, Duitsers, Surinamers, mensen uit voormalig Nederlands-Indië en andere betrokkenen uit Overijssel, die hun verhaal willen vertellen. Hun verhalen worden verwerkt in een tentoonstelling in het Stedelijk Museum Zwolle, april en mei volgend jaar. Daarnaast komt er ook een publicatie in boekvorm.

Wilt u meewerken? Dan kunt u contact opnemen met Paul Harmens, 038 4266300 of e-mail: p.harmens@hcov.nl.

Stedelijk Museum Zwolle

Zwolse boeken voor een markt zonder grenzen 1477-1523
11 september - 14 november 2004

Zwolle was eind vijftiende eeuw een belangrijke stad waar een aantal drukkers actief was en waar veel boeken verschenen zijn. Er is door prof. dr. Jos. M.M. Hermans uitgebreid onderzoek gedaan naar de eerste in Zwolle gedrukte boeken en wat er bij het drukken mis gegaan is. Letters zijn op de kop gedrukt, kolommen verwisseld. Sommige boeken zijn voorzien van mooie hoofdletters, en van voorstellingen, gedrukt van houtsneden. Er zijn verschillende soorten drukwerken geproduceerd, onder meer liturgische boeken, schoolboeken, broederschapsbrieven. De tekst werd vaak aangepast aan de markt; zo verschenen boeken met een westelijke taalvariant en boeken met oostelijke woorden en uitdrukkingen. Door het netwerk van de Hanzesteden, de kloosters van de Moderne Devotie en de geleerden en scholieren van de Zwolse Latijnse school, vonden de boeken snel hun weg door heel Europa. Op de tentoonstelling zijn meer dan 100 boeken en enkele handschriften te zien uit musea, archieven en bibliotheken in Nederland, België en Duitsland.

Auteur

Drs. Annèt H.M. Bootsma - van Hulten (1953) studeerde geschiedenis. Zij is werkzaam als free-lance historicus.

Wil Cornelissen (1928) was werkzaam in het onderwijs, laatstelijk als adjunct-directeur van de Ambelt te Zwolle. Hij houdt zich momenteel onder andere bezig met de lokale geschiedenis. Vooral de periode rond de Tweede Wereldoorlog heeft zijn belangstelling.

Drs. Lydie (E.A.) van Dijk (1945) is kunsthistoricus en werkzaam als conservator bij het Stedelijk Museum Zwolle.

Wim A. Huijsmans (1948) is als archivaris verbonden aan het Historisch Centrum Overijssel.

Margriet Noordman (1951) studeerde geschiedenis. Zij werkte voorheen bij de Rijksacademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam. Sinds mei 2000 is zij als senior informatiespecialist verbonden aan het Historisch Centrum Overijssel, met als thema mensen, wonen en werken in Overijssel in de negentiende en twintigste eeuw.

Drs. Jeanine Otten (1959) is kunsthistoricus en informatiespecialist / beheerder van de Topografisch - Historische Atlas van het Historisch Centrum Overijssel.

Dr. Jean C. Streng (1945) studeerde geschiedenis. Hij is free-lance historicus en veelvuldig publicist.

In het volgende nummer:

- **De Gekroonde Oude Gaper te Zwolle. Herinneringen aan de bekende Zwolse drogisterij.** Themanummer met veel, nog niet eerder gepubliceerde foto's.

Verschijningsdatum december 2004

Colofon

Het **Zwols Historisch Tijdschrift** is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

H. Dijkstra, *voorzitter*

F. Oude Ophuis, *secretaris*

R. Tillema-Hanf, *penningmeester*

G.J. van der Horst, J. Bouma, M. Schneiders, P. Winters, *leden*

Secretariaat Zwolse Historische Vereniging:
postbus 1448, 8001 BK Zwolle

Ledenadministratie en bezorging tijdschrift:
J. van Ulsen-Nijkamp, telefoon: 038-4654617

Internet adres:

www.zwolsehistorischevereniging.nl

e-mail ZHV: info@zwolsehistorischevereniging.nl

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle) en studenten € 22 /jaar
overige leden € 25 /jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A.H.M. Bootsma-van Hulten, *eindredacteur*,

E.A. van Dijk, I. Hermans, W.A. Huijsmans,

F. Inklaar, M. van der Laan, H.A. Stalknecht,

J. van de Wetering.

Redactieadres: Wipstrikerallee 71, 8023 DV Zwolle

e-mail: annetbootsma@home.nl

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Vormgeving omslag: Buro 1 Hoog

Opmaak: Different Design Deventer

Druk: Waanders Drukkers, Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

historisch centrum overijssel

GESCHIEDENIS
LEEFT!

kijk ook op
www.historischcentrumoverijssel.nl
voor alle actuele informatie

KANTOORSHOP ZWOLLE BV

Alles voor uw kantoor

Gasthuisplein 18-20 - 8011 Zwolle - Tel.: (038) 421 37 17 - Fax (038) 423 13 22
Website www.aurorabv.nl - E-mail info@aurorabv.nl

Te koop gevraagd:

Historische "kantoorpanden"

Inlichtingen: 038 421 32 90

Van der Reijd Makelaars B.V.

VAN DER REIJD

Makelaars B.V.

VBO **MAKELAAR**

Brasserie "Het Vliegerhuys"

Nieuwstraat 55 Tel. 038-4221206
8011 TM Zwolle Fax 038-4224318

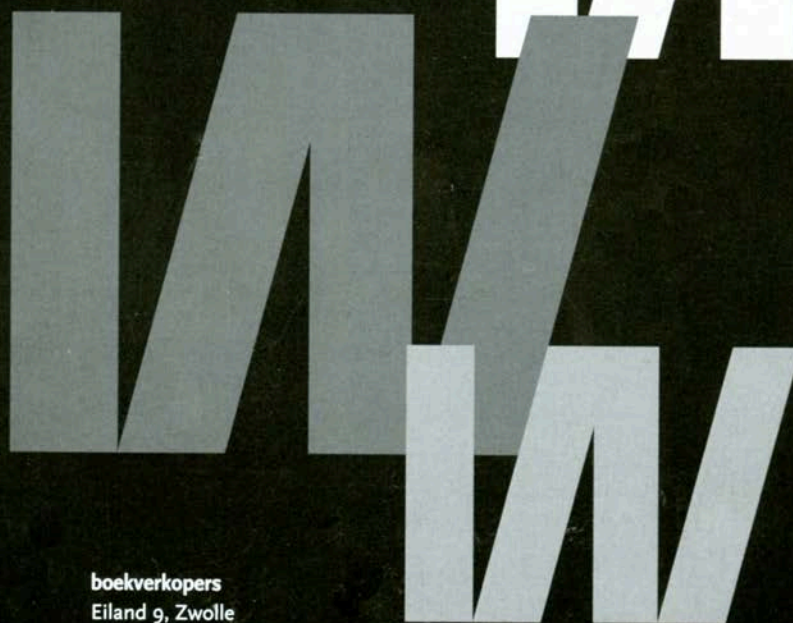
In Brasserie 't Vliegerhuys.....Een pand uit 1450 !

- De lekkerste koffie van Zwolle...
- Uitgebreide lunch-en avondkaart...
- Heeft U wat te veren, vraag naar de mogelijkheden...
- Elke acht weken nieuwe expositie...
- En een vertrouwde plek voor de Zwolse Historische Vereniging...

Een plek om te onthouden.....

WAANDERS

uitgevers drukkers boekverkopers

boekverkopers
Eiland 9, Zwolle
Telefoon (038) 421 53 92

uitgevers / drukkers
Faradaystraat 17, Zwolle
Telefoon (038) 467 34 00 / 467 34 50